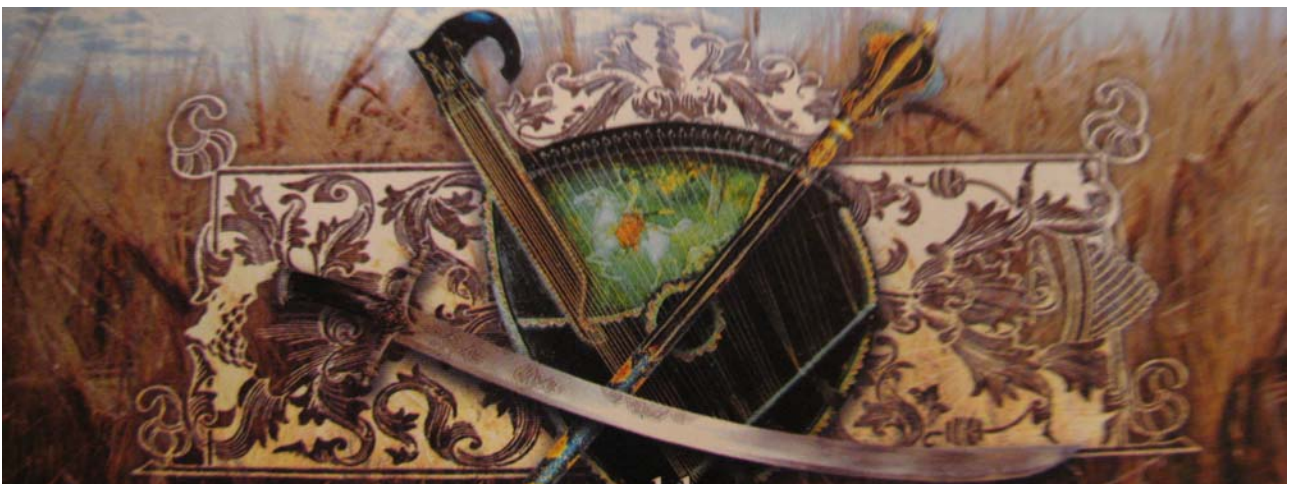

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. Бекетова**

**МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
до підготовки практичних занять
з дисципліни**

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

(для студентів денної і заочної форм навчання освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр за галуззю знань 0507 – «Електротехніка та електромеханіка» напрямку підготовки 6.050701 – «Електротехніка та електротехнології»)

Харків – ХНУМГ – 2013

Методичні вказівки до підготовки практичних занять з дисципліни «Історія України» (для студентів денної і заочної форм навчання освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр за галуззю знань 0507 – «Електротехніка та електромеханіка» напряму підготовки 6.050701 – «Електротехніка та електротехнології») / Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова; уклад.: М. В. Яцюк, Л. М. Жванко. – Х.: ХНУМГ, 2013. – 102 с.

Укладачі: к.і.н., доц. М. В. Яцюк
к.і.н., доц. Л. М. Жванко

Рекомендовано кафедрою «Історії і культурології» ХНАМГ,
протокол № 6 від 24 січня 2013 р.

Загальні методичні вказівки

Згідно з програмою Міністерства освіти і науки України з підготовки кваліфікованих фахівців у всіх галузях народного господарства у вищих навчальних закладах є обов'язковою для вивчення історія України.

Вивчення історії України як науки потребує теоретико-методологічного, науково-методичного та організаційно-практичного забезпечення. Наріжним загально методичним принципом виступає осягнення суті історичного процесу в нашій країні на підвалинах об'єктивності й історизму, духовності й гуманізму. Тісний зв'язок, взаємодія теорії і практики в напрямку реалізації пізнавально-творчої функції історичної теорії і формування у студентів свідомої потреби в оволодінні пропонованим предметом вимагає залучення загальновідомих функцій історії, широкого кола ідей, проблем, уявлень, асоціацій міждисциплінарного характеру.

Головною метою вивчення історії України є надання знань про сутність соціально-політичних процесів, що відбувались у минулому й відбуваються в сучасній Україні, їх об'єктивну обумовленість, взаємозв'язки та взаємозалежності.

Завдання вивчення курсу «Історія України» є прищеплення культури історичного мислення, вироблення вмінь аналізувати й оцінювати явища політичного розвитку українського суспільства у контексті світової історії, зіставляти історичні процеси з епохами, робити аргументовані висновки.

Предметом курсу «Історія України» є історична діяльність і суспільне життя українського народу на різних етапах його існування.

В умовах подальшої гуманізації навчального процесу в Академії кафедра історії і культурології бачить пріоритетним викладання предмета в інноваційному ключі. Механізм осягнення інновацій полягає в реалізації окремих блоків: історія і практика; співвідношення історичного і логічного; основи психології, участь студентів і викладачів у наукових конференціях; діалоговий характер навчання тощо.

Основними формами вивчення курсу історії України є лекції, семінарські заняття, самостійна робота студентів, наукова робота через участь студентів у конференціях.

Лекції охоплюють весь курс історії України. Вони покликані допомогти студентам опанувати головні питання й проблеми тем, полегшити й поглибити їх вивчення за науковою історичною літературою. Лекції мають пізнавальний, цілісний характер і сприяють розвитку історичного мислення у студентів.

Семінарські заняття є формою контролю за самостійною роботою студентів. Водночас вони дають змогу розкрити індивідуальність особистості

через підготовку доповідей, розгорнутих бесід, дискусій, круглих столів, рецензування та обговорення рефератів, колоквиумів. Такі активні форми навчання допомагають студенту поглибити й творчо осмислити одержані знання.

Самостійна робота в бібліотеках, Internet дає можливість знайомства з монографіями, документами, альтернативними точками зору різних авторів на конкретні проблеми. Самостійна робота виховує у студентів самодисципліну, почуття відповідальності, вміння орієнтуватися в розмаїтті думок і підходів, творчо осмислювати одержані знання.

Кращому засвоєнню матеріалу сприяють екскурсії по музеях Харкова, які проводять викладачі кафедри. Культпоходи до театрів знайомлять студентів з культурним життям нашого міста. Краєзнавчі подорожі, що регулярно організовуються кафедрою, сприяють неформальному збагаченню культурно-теоретичними і духовними цінностями студентів і викладачів.

Особливе місце посідають консультації, що проводяться викладачами кафедри. Вони спрямовані на допомогу при підготовці до практичних занять, написанні рефератів, підготовці до іспитів.

Найкращі студенти беруть участь у наукових конференціях. Це сприяє поглибленню інтересу до наукових досліджень, вихованню і розвитку культури мови, вмінню та навичкам публічних виступів, участі в дискусіях.

Знання і навички студентів, що виховуються при вивченні курсу «Історія України»:

- володіння інформаційними структурами;
- вміння здійснювати пізнавальні процеси;
- відтворення процесів репродуктивного мислення;
- оволодіння мотиваційними процесами;
- вміння орієнтуватись в сучасному суспільно-політичному житті;
- знаходити аналогію сучасних проблем в історичному минулому і пропонувати шляхи їх вирішення;

- застосовувати набуті знання у спілкуванні, дискусіях, обговоренні питань сучасності;

- гуманістичні ціннісні орієнтири в житті;

- знання періодизації, концептуальних проблем історії України, основних термінів і понять, дат і дійових осіб українського державотворення.

Таким чином, виходячи з потреби подолання переважно інформаційного типу викладання курсу історії України, кафедра прагне до максимального широкого використання методів і засобів організації навчального процесу, що забезпечують ефективне керування пізнавальною діяльністю студентів, формування у них високої культури і професіоналізму.

Інформаційний обсяг (зміст) дисципліни

Модуль 1. Історія України

Змістові модулі (ЗМ): ЗМ 1.1 Українська державність в давні часи:

1. Київська Русь, її піднесення. Втрата політичної єдності Київської Русі і державності;

2. Українські землі у складі іноземних держав (XIV-XVI ст.). Україна у XVI – першій половині XVII ст.;

3. Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, її політичні результати;

4. Україна в другій половині XVII ст. «Руїна»: її соціально-політична суть і наслідки;

5. Гетьманщина у складі Російської імперії. Остаточна ліквідація української державності.

ЗМ 1.2. Історичний аналіз:

6. Капіталістична еволюція України у складі Російської імперії, її особливості (друга половина XIX ст.);

7. Україна на початку XX ст. Українська національно-демократична революція 1917-1920 рр.;

8. Розвиток України в умовах утвердження тоталітарного режиму (1920-1939 рр.);

9. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.);

10. Становище України у повоєнний період (1946-1953 рр.).

ЗМ 1.3. Україна на сучасному етапі:

11. Соціально-економічний розвиток України в умовах «відлиги» та в період загострення кризи радянської системи (1954-1985 рр.);

12. Відродження незалежності України. Суспільно-політичний розвиток України в умовах незалежності.

Тема 1. Київська Русь, її піднесення. Втрата політичної єдності Київської Русі і державності

1. Східні слов'яни в давнину: суспільна і політична організація.
2. Виникнення Руської держави.
3. Діяльність перших князів Київської держави (Олег, Ігор, Ольга, Святослав).
4. Політичний устрій України-Русі доби Київської держави.
5. Україна-Русь в період правління Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха.
6. Галицько-Волинська доба української державності.

Мета практичного заняття: розглянути суспільно-політичні процеси, що відбувалися у східних слов'ян в давнину, їх роль і значення в державотворенні; теорії етногенезу українців; простежити становлення Київської держави, аналіз еволюції її державно-політичного устрою у IX-XIII ст.; показати роль особистості в історії на прикладі діяльності київських і галицько-волинських князів; показати значення Галицько-Волинського князівства як правонаступника і продовжувача державотворчих традицій Київської держави.

Питання Теми 1 умовно діляться на два блоки, проблематика яких торкається додержавного і державного періодів східнослов'янської історії, пов'язаних з українськими землями.

Студентам необхідно ознайомитись з основними положеннями теорій етногенезу українців, які свого часу запропоновані відомими українськими істориками М. Костомаровим, М. Грушевським, В. Хвойкою, В. Петровим та ін.

Провідною думкою було те, що слов'яни виникли з автохтонного індоєвропейського населення Східної Європи. Більшість учених додержується думки, що прабатьківщина слов'ян охоплювала північні схили Карпат, долину Вісли та басейн Прип'яті. Українські дослідники, на відміну від російських, заперечують існування єдиної давньоруської народності.

Аналізуючи суспільно-політичні трансформації в східнослов'янському середовищі, приватно-майнове розшарування, необхідно з'ясувати зародження та еволюцію державно-адміністративних інституцій (князь, князівство, дружина), їхню взаємодію з первісними демократичними закладами (віче). Це дасть можливість чітко зрозуміти послідовність, а головне, органічність державотворчих процесів у східнослов'янському середовищі.

У другому питанні перш за все необхідно уяснити теорії походження Київської Русі, визначити хронологічні рамки її існування. Потрібно зазначити,

що формування державності у східнослов'ян відбувалося протягом VIII-IX ст., а процес політичної консолідації східних слов'ян завершився наприкінці IX ст. утворенням великої відносно єдиної Руської держави з центром у Києві. Під владою Києва об'єдналися два великих слов'янських політичних центри – Київський і Новгородський. За літописом це сталося 882 р. Ця дата вважається роком утворення Руської держави, а її першим князем став Олег.

Виникнення Руської держави з центром у Києві було закономірним наслідком внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян. Процес їхньої політичної консолідації зумовлений низкою внутрішніх і зовнішніх факторів: територіальною, етнічною, культурною спільністю східних слов'ян тощо. На думку М. Грушевського два чинники виявилися вирішальними у державотворчих прагненнях східних слов'ян: війна і торгівля.

Під час розгляду діяльності перших князів Київської держави необхідно зосередити свою увагу саме на державотворчій складовій їхньої політики. Під час правління Олега, Ігоря, Ольги, Святослава розвиток Київської держави супроводжувався запеклим протиборством двох визначальних тенденцій: доцентрової (намагання київських князів зміцнити свою владу) і відцентрової (постійна загроза сепаратизму племінних князів та місцевої знаті). Проте помилковим буде залишити поза увагою князівські реформи, зокрема в економіці, вдосконалення системи оподаткування на Русі, військові походи, дипломатію тощо.

Наступне питання про політичний устрій України-Русі доби Київської держави характеризує діалектику суспільно-політичних відносин в країні. Київська держава за формою правління вважалася ранньофеодальною монархією, де не було чіткої центральної влади. У IX-XIII ст. влада зазнала значної трансформації. На цьому етапі виникла дружинна форма державності. Згодом її змінила централізована монархія. У період феодальної роздробленості одноосібна монархія поступилася місцем федеративній монархії. Долю Русі вирішував тоді не великий князь, а найвпливовіші місцеві князі.

Відомо, що розквіт Русі припадає на період правління Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого. Уже наприкінці X ст. в основному завершується складний процес складання адміністративної території країни, визначаються її кордони. Слід звернути увагу на той факт, що відбулися суттєві зміни в економічній, соціальній, політичній і навіть в ідеологічній сферах. Для підкріплення таких міркувань радимо охарактеризувати низку важливих реформ: адміністративну, релігійну, військову, правову, фінансову тощо. Під час їх розгляду зверніть увагу, що всі вони спрямовувалися на консолідацію і зміцнення країни, феодальних відносин.

Правління Володимира Мономаха припадає на добу феодальної роздробленості. Необхідно зазначити, що викликана вона була цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. А саме – порядком престолонаслідування, системи відносин васалітету-сюзеренітету, а також, не в останню чергу, специфікою феодального землеволодіння на Русі. Зверніть увагу, що Володимир Мономах присвятив свою державницьку діяльність на київському престолі консолідації роздроблених земель. Зайнявши великокнязівський престол у 60 років, Мономах втілював свої задуми в життя всієї країни. Він зумів відновити політичну єдність киево-руських земель, жорстоко караючи тих, хто її порушував. Володимир Мономах продовжив справу свого діда Ярослава Мудрого в побудові правової держави, знятті соціальних суперечностей в суспільстві. Його знаменитий «Устав про закони» значно доповнював «Руську правду» й суттєво обмежував безконтрольну діяльність лихварів і феодалів.

Розглядаючи шосте питання, необхідно чітко виходити з того положення, що Галицько-Волинське князівство – друга після Київської Русі велика держава на українській землі, збудована українцями, яка об'єднала майже усю українську етнографічну територію.

У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславович (1173-1205 рр.) об'єднав Галичину і Волинь і створив Галицько-Волинську державу. Столицею її був Галич, а з 1272 р. – Львів.

Особливістю суспільного ладу було те, що в Галицько-Волинському князівстві утворилася численна група впливового боярства, в руках якої зосередились майже всі земельні володіння. В Галичині зростання боярського землеволодіння випереджувало створення князівського домену. На Волині, навпаки, водночас з боярським розвивалося і князівське доменіальне землеволодіння. Такий стан склався тому, що в Галичині раніше, ніж на Волині, визріли економічні та політичні передумови швидкого зростання великого феодального володіння. Князівський домен почав зміцнюватися тоді, коли переважна частина общинних земель була захоплена боярами і для князівських володінь кількість вільних земель стала обмежена.

Провідну роль серед феодалів Галицько-Волинського князівства виконувало старе галицьке боярство – «мужі галицькі». Їх сила постійно зростала. У XII ст. «мужі галицькі» виступають проти будь-яких спроб обмежити їхні права на користь князівської влади і зростаючих міст.

Звертає увагу той факт, що в державному устрої Галицько-Волинського князівства тривалий час був відсутній поділ на уділи. Оскільки галицько-волинські князі не мали широкої економічної і соціальної бази, їхня влада виявилася нетривалою. Як правило, князівська влада передавалася за спадком

старшому сину, а взаємини між членами князівського дому будувалися на принципах васалітету.

Після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство слугувало опорою української державності. Воно перейняло і зберегло політичні і національно-культурні традиції Київської Русі. Саме Галицько-Волинська держава стала спадкоємницею Київської держави. Галицько-Волинське князівство оберігало протягом 150 років західноукраїнські землі від агресії з боку поляків і угорців, а також зберігало в українців почуття культурної та політичної ідентичності.

Тема 2. Українські землі у складі іноземних держав (XIV-XVI ст.).

Україна у XVI – першій половині XVII ст.

1. Захоплення українських земель литовськими і польськими феодалами (друга половина XIV ст.).
2. Утворення українського козацтва.
3. Стадії розвитку українського козацтва.
4. Політичні наслідки появи козацтва в Україні.
5. Виникнення Запорозької Січі.
6. Адміністративний і територіальний поділи Запорозької Січі.
7. Види українського козацтва.
8. Боротьба українського козацтва проти турецько-татарських нападів (кінець XVI – поч. XVII ст.).

Мета практичного заняття: проаналізувати становище українських земель у складі інших держав (Великого князівства Литовського та Речі Посполитої), їх суспільно-політичний розвиток, державотворчі процеси; розглянути причини, процес зародження і розвитку українського козацтва, його історичну роль в захисті українських земель як від польсько-католицької, так і від турецько-татарської агресії; розкрити сутність козацьких державотворчих традицій.

Питання Теми 2 цілковито пов'язані з недержавним періодом української історії. Потрапивши у пряму залежність від сусідніх країн, українські землі перетворилися на об'єкт нещадної суспільно-політичної, соціально-економічної експлуатації, а також духовно-релігійного гніту. Проте український народ за будь-яких умов не полишав героїчну боротьбу за своє визволення.

Вивчаючи перше питання, треба звернути увагу на ту історичну обставину, що у XIV ст. історичні події розвивалися у несприятливому для України напрямі. Саме в період її політико-економічного та культурного занепаду

почали підноситися її сусіди – Литва, Польща та Московія. Ці суспільства дуже швидко розросталися, і їх, цілком природно, приваблював вакуум влади, що виник в Україні.

У 1340 р. Великий Литовський князь Ольгерд проголосив, що вся Русь просто повинна належати литовцям і значно розширив наступ на українські землі. Менш ніж за 150 років Литовське князівство стало найбільшим у Європі.

В чому ж полягали причини такого блискучого завоювання? Українці бачили в литовцях визволителів від монголо-татар, та й литовське панування було прийнятніше, ніж жорстоке іго Золотої Орди: литовці йшли на те, щоб українці займали найвищі адміністративні посади, а еліта литовців швидко потрапляла під культурний вплив своїх слов'янських підданих. Литовські князі діяли в Україні за принципом: «Старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо». За якісь одне чи два покоління литовці за виглядом, мовою та поведінкою вже нагадували своїх попередників Рюриковичів та розглядали свою місію як «збирання земель Русі» й користувалися цим приводом задовго до того, як його запозичила Москва – міцніючий суперник литовців у боротьбі за київську спадщину. Саме тому М. Грушевський доводив, що Велике князівство Литовське князівство зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Московія.

Дещо контрастним в порівнянні з литовським прикладом виглядає польський. У квітні 1340 р. Казимир вступив у Галичину. Зверніть увагу – зробив він це під приводом захисту католиків краю, хоч католиками були переважно не поляки, а німці. Насправді ж, він заздальгідь планував цей крок, уклавши угоду з Людовіком угорським, згідно з якою обидва королі при завоюванні України мали діяти спільно.

Більше двох десятиліть поляки в союзі з угорцями воювали з литовцями, підтримуваними більшістю українців, за Галичину й Волинь.

Польща проголосила себе «щитом християнства» і зображала свою експансію на схід як хрестовий похід проти язичників-литовців і схизматиків – православних українців. Ставлення до некатоликів як до людей морально та культурно неповноцінних вело до гострих майбутніх польсько-українських конфліктів.

Завоювання збільшили землі Польщі майже на 50%. Спочатку на землях України поляки вели обережну політику, але папа римський і католицька церква з готовністю благословили короля на більш широку експансію. Спочатку в 1375 р. у Львові було засновано католицьке архієпископство, а потім на землях України стали виникати, як гриби після дощу, монастирі францисканського та домініканського орденів. Вони обслуговували католицьке населення, яке швидкими темпами зростало (сюди переселялись польські,

німецькі, чеські та угорські шляхтичі). Українські феодали, прийнявши нову католицьку віру, отримали рівний статус з польською шляхтою.

Таким чином, український народ все більше підпорядковувався чужій нації – нації з іншою релігією та культурою. Такий симбіоз мав деякі позитивні наслідки, але закономірно, що з нього згодом виріс гострий релігійний, соціальний та етнічний конфлікт, який тривав близько 600 років.

Слід звернути увагу, що Буковина, земля Галицько-Волинського князівства в середині XIV ст. була завойована Угорщиною, а з 1359 р., коли від Угорщини відокремилось Молдавське князівство, ввійшла до його складу (Чернівці та Хотин). У першій половині XVI ст. Буковина разом з Молдавією попала під владу Туреччини.

Закарпаття теж було захоплене Угорщиною. Українців витіснили в необжиті гірські райони, а їх землі заселялись угорцями.

Як наслідок цього, розгорнулася важка й довголітня боротьба українців з поневолювачами за свою мову, традиції, релігію, культуру, а головне, за право жити і бути господарем на своїй землі.

Починаючи з другого питання і аж до кінцевого мова йтиме про унікальне українське й світове явище – українське козацтво. Тому їх можна об'єднати в окремий блок. Його розгляд необхідно почати з причин появи українського козацтва. Відомо, що поява того чи іншого історичного явища зумовлена, як правило, сумарною дією чинників двох категорій (межа між ними досить умовна), тих, що роблять виникнення цього явища можливим, та тих, які зумовлюють його необхідність.

Які ж причини виникнення козацтва в Україні? Основна причина появи козацтва корінилася в тих соціально-політичних умовах, які склалися в українських землях у другій половині XV-XVI ст.

У XIV ст. Україна попала під владу Польщі і Литви (з 1569 р. – Речі Посполитої), що призвело до ліквідації залишків автономності українських земель. У таких умовах посилювалася експансія католицизму, розширювалось шляхетське землеволодіння, становище покріпачуваного селянства погіршувалося з кожним роком. Були й інші причини виникнення козацтва: існування в південних степах кочівників-татар, що створювало загрозу для мирного життя слов'янського населення; можливість переселення в стеги.

Зверніть увагу як на форми соціального протесту українців, так і характер його проявів. У відповідь на посилення соціального гніту українські селяни залишали рідні місця та йшли в незаселені південні стеги Поділля, Брацлавщини, Київщини, де створювали нові поселення, оголошували себе козаками, тобто вільними людьми. Починаючи з другої половини XVI ст., у безкраї простори Дикого Поля ринув потік збіглих селян з Галичини, Волині,

Полісся, Західного Поділля. Утікали наймужніші й найвідважніші – ті, кому воля була дорожча за життя, хто не тільки був ладен дати збройну відсіч панам, а й сміливо виходив у степ на зустріч татарам.

Дуже важливим є розуміння тенденції появи на окремих територіях козацьких поселень. У верхів'ях Південного Бугу, в середній течії Дніпра, в районі Канева – Черкас, а також на лівому березі Дніпра – на Сулі, Пслі – виникало чимало козацьких слобод і хуторів. Знаходячись під постійною загрозою татар і турків (через степи проходили татарські шляхи – Чорний, Кучманський, Муравський та ін.), козаки займалися «уходництвом» – рибальством, мисливством, бджільництвом, землеробством та різними ремеслами.

Думається, необхідно проаналізувати соціальне походження, склад українського козацтва.

Зверніть увагу і на стадії розвитку козацтва. Це дасть змогу побачити процес його становлення в історичній хронології.

Отже, протягом XV-XVI ст. у суспільстві формується нова соціальна верства – козацтво, яка виникла як опозиція, як виклик існуючій системі, як нова еліта, що небезпідставно претендувала на роль політичного лідера і владу.

Ґрунтом для формування козацтва стали існування великого масиву вільних земель, накопичений у попередній період досвід їхнього освоєння, природне прагнення людей до самозбереження, самоствердження і самореалізації. Каталізаторами цього процесу були широкомасштабна колонізація нових земель, що розгорнулася у XV ст.; посилення соціально-економічних протиріч та релігійного і національного гніту; зростання зовнішньої загрози з боку турків і татар.

Безперечно, українське козацтво вважається продовжувачем державницьких традицій України-Русі доби Київської держави. Підтвердження тому – заснування Запорозької Січі. Вибір місця для створення військово-політичного центру козацтва обумовлювався як природними умовами, необхідністю його успішної оборони, так і прив'язкою до Дніпра – головної артерії морських походів проти Туреччини й Кримського ханства. У 1552 - 1558 рр. український князь Дмитро Вишневецький (Байда) зібрав розрізнені козацькі ватаги й збудував на віддаленому стратегічно розташованому за дніпровськими порогами острові Мала Хортиця (площею близько 500 га) фортецю, що мала стати заслоном від татар.

Зверніть увагу на чітку систему організації управління на Січі. Зрозуміло, вона будувалася, еволюціонувала в умовах напіввійськового способу життя січовиків. Дійсно, січовики сформували нову українську (козацьку) державність. Головними ознаками держави є існування особливої системи

органів та установ, що виконують функції державної влади; право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою; певна територія, на яку поширюється юрисдикція даної держави. Для Запорозької Січі були притаманні усі ці ознаки. Специфічні історичні умови та обставини самого життя запорожців помітно вплинули на процес самоорганізації козацтва, зумовивши неповторний, оригінальний імідж козацької державності. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Січі була Військова (січова) рада. Її рішення були обов'язковими для виконання. Як правило, рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила поділ земель та угідь, судила злочинців, що вчиняли найтяжчі злочини та ін. Важливою функцією ради було обрання уряду Січі – військової старшини, а також органів місцевої влади – паланкової або полкової старшини. У різні часи чисельність козацької старшини була не однаковою й інколи становила понад 150 чоловік. До цієї групи козацтва входили: військова старшина – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі: хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи та ін.; похідні та паланкові начальники – полковник, писар, осавул та ін. Старшина зосереджувала в своїх руках адміністративну владу та судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ на міжнародній арені.

Для розуміння демократичної сутності українського козацтва дуже важливо знати і розуміти систему виборності козацької старшини, розподіл між нею військово-управлінських обов'язків. Кошового отамана обирали на один рік простою більшістю голосів відкритим голосуванням (часто шляхом кидання шапок у купи: за кого більша купа, той і переміг). Лише Іван Сірко кошовим був протягом 15 років, а Петро Калнишевський – 10 років.

На період походу чи війни кошовий призначав собі заступника з числа полковників – наказного гетьмана. Кошовий отаман одночасно був головою війська і держави.

Генеральна старшина, якщо говорити сучасною термінологією, виконувала роль кабінету міністрів. До неї входили обозні, осавули, хорунжий, бунчужний, писар, судді і підскарбій – усі з титулом «генеральний».

Обозний фактично мав обов'язки заступника кошового отамана (гетьмана), начальника штабу, тилу і артилерії. Осавули – гетьманські старшини для особливих доручень. Під час війни вони командували окремими підрозділами, в мирний час служили ад'ютантами. Хорунжий і бунчужний – церемоніймейстери – відповідали за військові корогви (прапори) і символи гетьманської влади. Писар – начальник канцелярії, велику роль відігравав у зовнішніх відносинах. Генеральні судді очолювали Верховний суд. Цю роль

виконувала вся військова старшина, включаючи кошового отамана. Підскарбій завідував фінансами.

Шосте питання заняття спеціально присвячене саме адміністративно-територіальному поділу Запорозької Січі. Кіш поділявся на курені, очолювані курінними отаманами. Курені склалися з сотень. Великі землі Запорозької Січі (за межами Хортиця) поділялися на округи – «паланки». На кінець існування Січі налічувалось 10 паланок, їх очолювали полковники. Козаки паланок мали сім'ї. Вони були прописані до певних куренів, що були на острові Хортиця.

На той час налічувалось 38 куренів. Назви їх походили від імені отаманів, що їх заснували, або від назви місцевості, звідки прийшли перші козаки.

Військо Запорозьке мало свою печатку – герб із зображенням козака з рушницею на плечі, з шаблею та списом, застромленим у землю поруч з постаттю козака. Січова короґва (прапор) була червоного (малинового) кольору.

Козацьке життя було тісно пов'язане з військовою справою. Основну частину Війська Запорозького становила піхота, кіннота ж була нечисленною. Військо мало гармати. Рядовий козак був озброєний рушницею або мушкетом (важка рушниця на сошках), пістолем, шаблею, ножом, списом. Січ мала свій флот з великих човнів – «чайок». Довжина їх – 20 м., ширина – 4 м. Швидкість до 15 км на годину. Чайки були оснащені трьома щоглами з вітрилами, веслами. На борту знаходилось 4-6 гармат. Бойовий екіпаж складався з 50-70 козаків, озброєних рушницями та мушкетами.

Як будь-яке державне чи напівдержавне утворення Запоріжжя мало свою територію, яка називалася «землями Війська Запорозького». Розташовуючись на землях сучасних Дніпропетровської, Запорозької, частково Херсонської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та Харківській областей, Запорозька Січ у XVIII ст. за розмірами площі була близькою острівній Англії.

За несприятливих умов козаки кілька разів переносили Січ в інші місця. Були випадки, коли татари руйнували Січ. Так, наприкінці 1560-х років козаки перенесли Січ на острів Томаківка, розташований за 60 км на південь від Хортиці. На період існування Томаківської Січі (60-ті - початок 90-х років XVI ст.) припадають походи запоріжців на турецькі і татарські фортеці Причорномор'я. Спускаючись на своїх славетних човнах-чайках по Дніпру, козаки виходили в Чорне море й трошили турецькі галери.

Питання про види українського козацтва тісно пов'язане з соціальною, військовою, а в окремих випадках навіть і з ідеологічною диференціацією як в українському середовищі Речі Посполитої, так і в загальній масі самого козацтва. Отже, серед основних видів було реєстрове, січове, городове,

слобідське тощо. Розглядаючи питання про політичні наслідки появи козацтва в Україні, ще раз проаналізуйте суспільно-політичні, соціально-економічні, духовно-релігійні умови життя українців в Речі Посполитій. Можна побачити феодальну експлуатацію українського селянства і міщан, національний гніт українців з боку польської влади (політика ополячення), релігійний гніт українців та утиски православ'я (політика окатоличення). Українське козацтво було тією силою, яка захищала український народ і православну віру від польсько-католицької агресії. Запорозька Січ стала ядром боротьби українського народу на чолі з козацтвом за свою державність.

У цей період як для українських земель, так і для Європи в цілому актуальною стає боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії. Зверніть увагу на той факт, що в цій боротьбі основною силою було саме українське козацтво. Запорозька Січ стала захисником України від мусульманських загарбників. Україна в особі козаків повернулася на міжнародну арену як захисник християнського світу від мусульманської агресії. Зверніть увагу на таких видатних козацьких ватажків, як Д. Вишневецький, Б. Ружинський, І. Свирговський, І. Підкова, П. Сагайдачний.

Тема 3. Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, її політичні результати

1. Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.
2. Переяславська угода та Березневі статті Б.Хмельницького.
3. Створення української козацької держави (середина XVII ст.).

Мета практичного заняття: визначити причини, рушійні сили, характер та основні етапи національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.; розглянути військово-політичну ситуацію в Україні та навколо неї в контексті Переяславських домовленостей і Березневих статей (1654 р.); проаналізувати державотворчі зусилля українського загалу і створення української козацької держави в умовах національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Розгляд першого питання рекомендуємо почати з висвітлення козацько-селянських повстань в Речі Посполитій (кінець XVI - перша половина XVII ст.). На нашу думку, це дасть змогу чітко уявити глибинні протиріччя між польсько-католицькою владою і українським народом. Крім того, треба визначити увесь комплекс соціально-економічних, суспільно-політичних, національних, духовно-релігійних й суто психологічних причин, які спричинили до народного

антипольського повстання українського народу в середині XVII ст. Обов'язково слід визначити характер і рушійні сили війни. Безперечно, це допоможе зрозуміти принципово головні ознаки, що зумовили національно-визвольний, загальнонародний характер війни. Заслуговує на окрему увагу постать видатного українського гетьмана Богдана Хмельницького.

Хід військових дій під час національно-визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького рекомендуємо розглядати крізь призму відповідних її етапів. Це полегшить розуміння перебігу подій, чітко окреслити їхні хронологічні межі.

Розкриваючи зміст військових дій, акцентуйте увагу на головних перемогах українського війська 1648 р. Хмельницький 26 квітня напав під Жовтими Водами на військо С. Потоцького, яке 6 травня 1648 р. було розгромлене. Основне польське військо було розгромлене 26 травня 1648 р. під Корсунем. 23 вересня 1648 р. воюючі армії зустрілися під Пилявцями. Козаки та їхні союзники татари за кілька годин знищили це нещодавно величне військо майже дощенту.

В нагоді станеться аналіз дипломатичних зусиль Богдана Хмельницького для підкріплення політичними методами військових акцій проти польсько-шляхетської адміністрації в Україні. Гетьман, добре розуміючи, що лише українськими силами з польськими військами не впоратись, в лютому 1648 р. уклав угоду з кримським ханом Іслам-Гіреєм III про спільну боротьбу проти Польщі.

Доречним буде проаналізувати обставини й умови укладення, а також зміст Зборівського договору 1649 р. Хоч Зборівська угода не узагальнювала політичні задуми Хмельницького, однак вона визначала перспективи національно-державного будівництва. При цьому він враховував традиції козацького управління і зважав на гетьманський устрій України. Нову систему управління було названо Гетьманатом. Цей договір, укладений у серпні 1649 р. Б. Хмельницьким та польським королем Яном II Казимиром, виявився занадто крихким. Більшість польських аристократів і шляхти вважала його умови невігідними для Речі Посполитої, а селянські маси України – несправедливими щодо себе.

Підбийте підсумки першого етапу війни.

Треба мати на увазі, що період визвольної війни з 1650 по 1652 роки характеризується запеклими військовими сутичками, численними жертвами з обох боків. У цей час спостерігається погіршення геополітичного становища України. Верхівка української козацької держави почала перейматися активними пошуками союзників з метою остаточного розгрому Речі Посполитої та укріплення козацької державності.

Вивчаючи перебіг подій з 1652 по 1657 роки, необхідно звернути увагу на суттєві зміни геополітичного становища України. В даному контексті перше питання тісно пов'язане з другим питанням семінару.

Для забезпечення тривалої перемоги над поляками Хмельницький потребував надійної підтримки великої чужоземної держави. Звичайною платою за таку допомогу була згода на те, щоб визнати зверхність правителя, який її надавав.

Під час розгляду другого питання заняття необхідно проаналізувати політику Московії щодо України в зазначену добу. Чому Московія зволікала з допомогою українському народові в його самовідданій боротьбі за волю проти поляків? Чому московський цар залишав без позитивної відповіді численні звернення про допомогу гетьмана Богдана Хмельницького? Чому Московія холоднокривно спостерігала за тим, як війна знесилює український народ? Очевидно, що зазнавши тяжких втрат у недавній війні з Польщею, московіти воліли почекати, доки козаки й полями не виснажать одне одного, і вже тоді вдаватися до відповідних дій. Проте у 1653 р., коли українці стали погрожувати тим, що віддадуть перевагу оттоманському варіанту, московіти не могли більше зволікати з рішенням. Цар Олексій Михайлович скликав Земський собор, який вирішив, що «заради православної віри й святої церкви Божої государеві слід прийняти їх під свою високу руку». Приймаючи це рішення, московіти також сподівалися відібрати деякі захоплені Польщею землі, використати Україну як буфер проти Оттоманської імперії та взагалі розширити свої впливи. Отже, Московія виходила передусім зі своїх власних інтересів і вигод.

Зверніть увагу і на перебіг подій на так званій Переяславській раді, а також на її фактичні рішення. Акцентуйте увагу на той безперечний історичний факт, що Україна і Московія, будучи різними за політичним устроєм країнами, українці і московіти – різними народами, навіть під час Переяславської ради не уникли принципових протиріч. Несподіваний випадок завів справу у глухий кут. За прийнятою в Польщі традицією Хмельницький сподівався, що присягатимуть обидві сторони, – українці запрягнуть на вірність цареві, а той пообіцяє боронити їх від поляків та шанувати їхні права й привілеї. Але Бутурлін відмовився присягати від імені свого монарха, кажучи, що на відміну від польського короля цар є самодержцем і не присягає своїм підданам. Роздратований відмовою Бутурліна, Хмельницький гордо вийшов із церкви, погрозивши взагалі скасувати угоду. Проте Бутурлін уперто стояв на своєму. Після довгих суперечок українська сторона погодилась, що слово царя заміняє присягу з його боку; гетьман зі старшиною присягнули. Гетьман і старшина домагалися від В. Бутурліна хоча б писаної декларації про те, що права й вільності України залишаться незмінними, але той відмовився і від цього.

Взагалі ніякого письмового договору в Переяславі підписано не було. Визначення відносин в усіх сферах між Україною і Московщиною було відкладене на деякий час.

Окремої уваги заслуговує факт неоднозначного сприйняття українським загалом Переяславських домовленостей. Не захотіли присягати на вірність московському царю полковники І. Богун та І. Сірко, а також Уманський і Брацлавський полки. Виникли заворушення в Полтавському та Кропивнянському полках. Проти Переяславської ради виступала і Українська православна церква. Чому так сталося?

Подальше опанування другим питанням потребує ретельного опрацювання «Березневих статей» Богдана Хмельницького. Наприкінці березня 1654 р. українські послы – генеральний суддя Семен Зарудний та переяславський полковник Павло Тетеря – привезли цареві проект Договору у формі петиції з 23 розділів. Московський цар погодився підписати лише 11 статей з 23. Чому?

Наприкінці важливо зробити правильні історично обґрунтовані висновки, не вдаючись до їх політизації. Об'єктивно договір засвідчив повну незалежність України від Польщі, для війни з якою Україна найшла сильного союзника. На її території було збережено власну військову, адміністративну та судову владу. Православна церква, як і всі віруючі, вже не зазнавала релігійного переслідування. На той час Москва ще не мала принципових планів щодо відносин з козацькою Україною. Уряд гетьмана також не зовсім усвідомлював можливий розвиток відносин з Московською державою, до того ж йому бракувало необхідного дипломатичного досвіду, гнучкості й послідовності у міждержавних справах. Проте загалом україно-російський договір 1654 р. не перекреслював досягнень української нації у державотворенні. Він офіційно узаконив державний суверенітет Гетьманату, засвідчив правову форму його відокремлення від Речі Посполитої, примусив царський уряд взяти на себе зобов'язання, що гарантували незалежність Української козацької республіки й укладення передусім воєнного союзу з Московською державою.

Укладаючи договір, обидві сторони – і Хмельницький, і царський уряд – переслідували різні цілі. Хмельницький мав на меті дістати військову допомогу від Москви в боротьбі з Польщею, відвоювати інші українські землі, добитися повної незалежності, забезпечити самостійність української держави, а за це цар одержуватиме щорічну грошову данину (трибут). Цар і московський уряд, в свою чергу, мали далекосяжну мету: з часом повністю ліквідувати українську державу і перетворити Україну на звичайну провінцію Росії, тобто домогтися її повної інкорпорації.

Отже, це був міліарний союз України і Московії проти Польщі, збудований на принципах васалітету. Він мав деякі риси протекторату Москви

над Україною. Договір, безперечно, зберігав атрибути козацької держави. Говорити про «приєднання» України до Московії, або «возз'єднання» з нею є помилкою, політизацією історичних подій.

До того ж, Московський договір 1654 р. був так неясно сформульований, що обидві сторони вкладали в нього різний зміст й кожна підходила до нього з урахуванням лише власних інтересів. До цього часу серед істориків немає одностайності щодо його тлумачення. Україна вбачала в договорі лише військовий союз, про що свідчить активна дипломатична діяльність гетьмана у наступні роки, а Москва з перших днів намагалася змінити політику протекторату на інкорпорацію української території.

Російський історик державного права В. Сергієвич вважав, що цей договір є персональною унією, тобто він об'єднував дві держави під владою одного спільного монарха (подібно до Кревської унії 1385 р. між Литвою і Польщею). М. Грушевський був переконаний, що договір встановлював васальну залежність України від Москви. Російські історики І. Розенфельд та В. М'якотін вбачали в договорі інкорпорацію (входження) України до складу Московської держави, В. Липинський твердив, що в 1654 р. утворився звичайний військовий союз України й Москви проти Польщі, подібний до тих, які Б. Хмельницький уклав раніше з Кримом і Туреччиною, а згодом з Швецією.

Розгляд наступного питання студент повинен здійснювати, виходячи з того факту, що український народ мав вагомі традиції державотворення, започатковані ще в добу Київської Русі. Українська козацька держава створювалася з урахуванням історичних традицій попереднього державотворення.

Перед студентом стоїть завдання комплексного аналізу як ознак української козацької держави (державна влада, місцева адміністрація, територія, фінансово-податкова система, військо, зовнішня політика, адміністративно-територіальний поділ тощо), так і принципів організації самої влади, ідеологічного наповнення владних повноважень, відносин між козацькою верхівкою й козацько-селянськими масами. Важливою особливістю української козацької держави було те, що її здійснювалося в обставинах ведення бойових дій, що обумовлювало її форму, тобто: феодална верхівка пристосовувала для виконання державних функцій вже готову, перевірену на практиці військово-адміністративну, полково-сотенну організацію козацтва. В екстремальних умовах війни, коли потрібно було максимально об'єднати та мобілізувати на боротьбу увесь народ, ця організація стала не тільки загальною для всіх повстанських сил, але й єдиною політико-адміністративною та судовою владою в Україні. Їй не була підвладна тільки церква. Мова йде про

військово-адміністративну владу Запорізької Січі, яка стала моделлю відновленої української держави. До того ж подібного роду форма державності несла в собі елементи народовладдя, залишаючись класовою.

Іноземні держави розглядали Україну як повноправного суб'єкта міжнародних відносин і охоче вступали з нею в договірні стосунки. У 1648-1657 рр. Україна підтримувала постійні дипломатичні зв'язки з Валахією, Молдавією, Трансильванією, Туреччиною, Угорщиною, Московією. У ті ж роки Україна встановлює зв'язки з Австрією, Англією, Венецією, Персією, Францією, Швецією.

У необхідно проаналізувати тісний зв'язок між подіями національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького та реальними кроками державотворення в українських землях у зазначений період.

Тема 4. Україна в другій половині XVII ст. «Руїна»: її соціально-політична суть і наслідки

1. Наміри Б.Хмельницького розірвати союз з Московією.
2. Гетьманство І. Виговського.
3. Перше гетьманство Ю. Хмельницького і початок «Руїни».
4. Боротьба пропольських, промосковських, протурецьких таборів в Україні (друга пол. XVII ст.).

Мета практичного заняття: визначити причини, що спонукали Б. Хмельницького переглянути Переяславські домовленості з Московією; розглянути політику української козацької верхівки по смерті Б. Хмельницького; проаналізувати політику правобережних і лівобережних гетьманів.

У першому питанні студентам необхідно з'ясувати причини зміни головного зовнішньополітичного вектора України. Він за ініціативи гетьмана Б. Хмельницького переорієнтувався з Московії на Швецію. Причинами того стала непередбачувана політика російського царизму щодо української державності. Московія зарекомендувала себе як ненадійний, навіть підступний сусід, який не дотримується букви договору.

Сталося так, що Московія, як і обіцяла, почала війну проти Польщі у 1654 р. Війна закінчилась у 1656 р. Віленським перемир'ям між Польщею і Московією, яким московський цар порушив Переяславські домовленості і зрадив Україну. Б. Хмельницький розраховував разом з Московією відвоювати

усі українські землі, але цього не сталося. Як наслідок – почалися суперечності між Б. Хмельницьким і Московією. Український гетьман вирішив розірвати з Москвою як з ненадійним, підступним сусідом. Хмельницький уклав угоду з Швецією і продовжував війну з Польщею. Московія в цей час воювала зі Швецією.

Численні напади польських військ, турків, кримських татар, намагання московського уряду обмежити права української держави, гострі соціальні суперечності, народні повстання, боротьба старшинських угруповань – все це вело до руйнування міст і сіл України, підриву її економіки, запустіння цілих районів України.

27 липня 1657 р. у Чигирині помер Б. Хмельницький – одразу ж загострилася внутріполітична обстановка в Україні. Смерть Хмельницького застала українців у нещасливий момент. Напівсформоване українське суспільство, яке оточували хижакі-сусіди й роздирали внутрішні проблеми, охоче прийняло його провід. Але для наступників Хмельницького, які не мали його популярності й престижу, виявилось набагато важче здобути широку підтримку. Вже перше питання – про гетьманського наступника – не вдалося вирішити без ускладнень. Намагаючись заснувати на Україні династію козацьких правителів, Хмельницький влаштував так, щоб після нього гетьманом обрали його сина Юрія. Проте незабаром 16-річний хлопчина (як і старшина) сам переконався, що не готовий правити в такий переламний момент. Тому в 1657 р. гетьманом обрали одного з найближчих прибічників Хмельницького – генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського.

У другому питанні мова йтиме про політику видатного українського гетьмана І. Виговського. Передусім радимо ознайомитися з його біографією, простежити нелегкий шлях майбутнього гетьмана до влади.

Відомо, що І. Виговський мав намір будувати типову для середньовіччя аристократичну республіку, що посилювало охлократичні тенденції в масах, послаблювало центральну владу, стимулювало безчинства старшини. В економічній політиці замість польської шляхти панувала українська. Швидко рід Виговських став найбагатшим в Україні.

У Москві були впевнені, що Україна остаточно злилась з нею, а її повернення під протекторат польських королів неможливе. Саме ця впевненість спонукала до спроб обмежити права України, взяти під контроль її зовнішню політику, збір податків, розмістити воєвод і військові гарнізони в Києві та інших містах. Такі дії Москви підштовхнули Виговського до рішення про повернення до складу Польщі. Якщо верхи козацтва і духовенства підтримували зближення з Польщею, то проти цього активно виступали

народні маси, що з підозрою ставилися до всякого порозуміння між козацькою старшиною та польською шляхтою.

Дехто звинувачує І. Виговського в антимосковській політиці. Зауважимо, що на наш погляд, він наполегливо захищав інтереси України від агресивних зазіхань з боку російської влади. Гетьман продовжував політику свого попередника – Б. Хмельницького. Розуміючи неминучість розриву з Московією, Виговський активізував зусилля, щоб налагодити порозуміння з поляками. Велику допомогу йому подавав український аристократ Юрій Немирич, який довгий час навчався в Європі й підтримував ідею суверенного «Руського» князівства, незалежність якого спиралася б на міжнародні гарантії, як у Голландії чи Швейцарії. Але Виговський, що готувався до війни з Московським царством, не мав достатньої сили, щоб наполягати на визнанні поляками незалежності України. У 1658 р. після тривалих дискусій українські та польські послы досягли компромісного рішення, відомого як Гадяцький трактат.

Ще до її підписання Україну окупувало величезне, майже 150-тисячне московське військо під командуванням князя О. Трубецького. Спішно зібравши сили та з'єднавшись із своїми союзниками – поляками та кримськими татарами, Виговський рушив на північний схід назустріч загарбникам. 29 червня 1658 р. під Конотопом царське військо зазнало однієї з найстрашніших у своїй історії поразок.

Проте гетьман не зміг скористатися своєю блискучою перемогою. На Україні продовжували перебувати московські залоги; напад запорожців на Крим змусив союзників Виговського – татар – повернутися додому; на Полтавщині знову спалахнули заворушення. Кілька промосковських полковників звинуватили гетьмана в тому, що «він продає Україну полякам», і повстали. Це було останнім ударом. У жовтні 1659 р., не маючи змоги продовжувати війну з Московією, Виговський відмовляється від гетьманства й тікає до Польщі.

У третьому питанні заняття радимо сконцентрувати свою увагу на феномені «Руїна». «Чорна рада» під Фастовом 27 вересня 1659 р. обрала гетьманом Юрія Хмельницького, але відсутність у нього твердої політичної волі, неврівноваженість характеру зробили його знаряддям у руках старшинських угруповань.

Перевага перейшла на бік Москви. Сподіваючись, що ім'я батька допоможе згладити внутрішні конфлікти, старшина обирає гетьманом 18-річного Юрія Хмельницького. Обраний на Раді в Германівці, Юрій Хмельницький був висунутий старшиною антипольського напрямку, яка схилилася до зміцнення союзу з Московією. Новий гетьман був людиною невеликої освіти, мовчазний, позбавлений чару Богдана, але впертий і завзятий.

Головним дорадником Юрія був генеральний осавул І. Ковалевський, якого старий гетьман призначив на його опікуна. Близько стояли Луцький полковник П. Дорошенко та кошовий отаман І. Сірко.

Юрій зі старшиною вирішили наладнати відносини з Москвою і добитися від неї поширення прав для України, приєднання північної Чернігівщини, частини Білоруси, заборони воєводам втручатися у внутрішні справи країни, свободи дипломатичних стосунків. Все це було оформлене в статтях, відомих під назвою Жердевських.

Юрій вислав посольство з П. Дорошенком на чолі, яке передало князеві Трубецькому Жердевські статті, але Трубецької їх не прийняв. Він запросив Юрія зі старшиною до Переяслава, де Генеральна Рада знову обрала його на гетьмани. Тероризований Трубецьким, Юрій прийняв, замість Жердевських статей – нібито статті Богдана Хмельницького. Насправді статті 1654 р. були в Москві доповнені й перероблені, при чому в них проведено принцип повного підкорення України Москві, а митрополита Київського – Московському патріархові (про митрополита в редакції 1654 р. не було навіть згадки). Текст статей, затверджених на Переяславській Раді 1659 року, кардинально різняться від тексту статей 1654 року і є грубою підробкою!

Трагедія дальшої історії України була в тому, що цей сфальсифікований документ 1659 р. став єдиним офіційним текстом так званих «Статей Богдана Хмельницького», і на ньому підписувалися згодом усі гетьмани. Надрукований він в «Полном Собрании Законов Российской Империи».

Згідно з цим фальсифікатом гетьмани, після обрання, повинні були їхати на поклін цареві; не мали права вести дипломатичні стосунки; Рада не могла без дозволу царя усувати гетьмана; гетьман не міг без згоди царя призначати та звільняти полковників; він не мав права виступати в походи і повинен був іти з військом, куди накаже цар; козацькі залоги мали вийти з Білої Русі; митрополит Київський повинен був визнати владу Московського патріарха.

Все це стероризований московськими боярами ствердив своїм підписом Юрій Хмельницький, який поняття не мав про дійсні статті Богдана Хмельницького.

Московський уряд не рахувався з Юрієм Хмельницьким. Воєводи втручалися в управління, роздавали на свій розсуд землі, московські залоги грабували населення, уряд через голову гетьмана вів переговори зі старшиною. Гетьманська влада Юрія стала номінальною. Зростало незадоволення людності.

У 1660 р. між Москвою та Польщею знову вибухнула війна за владу над Україною. Коли царські війська потрапили в оточення до поляків під Чудновом на Волині, Юрій зі старшиною не поспішали допомагати їм. Натомість молодий гетьман вступив у переговори з поляками, й коли росіяни зазнали нової

страшної поразки під Чудновом, Юрій погодився на повернення України до складу Речі Посполитої. В цей момент і без того хаотична ситуація ускладнилася ще більше. На Правобережжі, де отаборилися Хмельницький з поляками, влада гетьмана лишалася незмінною, проте на Лівобережжі, що перебувало під контролем царя, козаки виступили проти Хмельницького, обравши наказним гетьманом Якова Сомка. Окупована польськими та російськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами й чварами між політичними фракціями, Козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна на чолі з власним гетьманом. Доба Руїни сягнула тепер свого апогею.

Протягом 1661-1663 рр. громадянська війна розгорілася з новою силою.

Руїна – це доба української історії від початку розколу України на Лівобережну і Правобережну і до 1687 р. У цей час ішов процес запеклої внутрішньої боротьби за владу між різними угрупованнями козацької старшини, втручання зовнішніх ворожих сил в українські справи, руйнувалися основи української державності.

В останньому питанні практичного заняття необхідно проаналізувати політику українських гетьманів Правобережжя і лівобережжя. Після загибелі під Ржашевом та Каневом майже 8 тисяч козаків Ю. Хмельницький у січні 1663 р. відрікся від булави. Боротьбу за гетьманську булаву розпочали Я. Сомко, Г. Гуляницький, М. Ханенко, П. Дорошенко, П. Тетеря, І. Брюховецький, В. Золотаренко. На передній план виступали регіональні інтереси старшинської верхівки, а не ідея загальнонаціональної єдності. Лівобережна еліта, підтримувана представниками царя, дедалі більше відривалася від правобережної.

У січні 1663 р. на раді в Чигирині гетьманом Правобережжя стає П. Тетеря (Моржковський), якого підтримували кримські татари. На Лівобережжі найбільш реальними кандидатами на булаву були наказний гетьман Я. Сомко і І. Брюховецький. За згодою царя 17-18 (27-28) червня 1663 р. під Ніжином відбулася «чорна рада». Гетьманом Лівобережжя було обрано І. Брюховецького, який обіцяв приборкати експлуататорські апетити «золотожупанників», поліпшити життя збіднілого козацтва, міщанства й посполитих. Його суперники пізніше були заарештовані й страчені.

Таким чином, перший етап громадянської війни 1658-1663 рр. завершився територіальним розколом України, що породило наступний виток боротьби за владу. Колись єдина українська держава розпалася по Дніпру на Лівобережну й Правобережну, з протилежною орієнтацією на зовнішні сили. У кожному регіоні різні групи населення теж мали протилежну орієнтацію, що надавало визвольній боротьбі особливої трагічності й складності.

Московія і Польща поділили між собою українські землі Андрусівським перемир'ям (1667 р.) і так званім «Вічним миром» (1686 р.).

Радимо звернути увагу на політику Московії і Польщі щодо України. Проаналізуйте, зокрема еволюцію політики московського царизму по відношенню до України. З'ясуйте, закономірності її антиукраїнського змісту.

Після розколу України на Лівобережну і Правобережну, починаючи з 1663 р., в кожній з цих частин обирали власного гетьмана. Вони були політично залежним від своїх закордонних сюзеренів. Правобережні гетьмани залежали від польського короля, а Лівобережні – від московського царя. В той же час гетьмани обох берегів Дніпра прагнули приєднати до себе протилежну частину українських земель.

Правобережні гетьмани	Лівобережні гетьмани
Павло Тетеря (1663-1665 рр.)	Іван Брюховецький (1663-1668 рр.)
Петро Дорошенко (1665-1676 рр.)	Дем'ян Многогрішний (1669-1672 рр.)
Юрій Хмельницький (третє гетьманування) (1677-1681 рр.)	Іван Самойлович (1672-1687 рр.)

Тема 5. Гетьманщина у складі Російської імперії. Остаточна ліквідація української державності

1. Політика гетьмана Івана Мазепи.
2. Конституція Пилипа Орлика. Обмеження російським самодержавством української державності.
3. Українська держава 1722-1764 рр.
4. Ліквідація російським самодержавством української державності.
5. Політичні наслідки втрати Україною державності наприкінці XVIII ст.

Мета практичного заняття: проаналізувати внутрішні і зовнішні аспекти політики гетьмана Івана Мазепи; розглянути основні напрямки розвитку української державності у XVIII ст., боротьбу за її збереження в умовах агресивної імперської політики російського царизму; визначити політичні наслідки втрати Україною державності наприкінці XVIII ст.

Вивчення першого питання необхідно почати з всебічного аналізу такого трагічного українського явища, яке увійшло у вітчизняну історію під назвою «Руїна». Відомо, що у цей час ішов процес запеклої внутрішньої боротьби за владу між різними угрупованнями козацької старшини, втручання зовнішніх ворожих сил в українські справи, руйнувалися основи української державності.

Перший етап громадянської війни 1658-1663 рр. завершився територіальним розколом України, що породило наступний виток боротьби за владу. Колись єдина українська держава розпалася по Дніпру на Лівобережну й Правобережну, з протилежною орієнтацією на зовнішні сили. У кожному регіоні різні групи населення теж мали протилежну орієнтацію, що надавало визвольній боротьбі особливої трагічності й складності.

Московія і Польща поділили між собою українські землі Андрусівським перемир'ям (1667 р.) і так званім «Вічним миром» (1686 р.).

Після розколу України на Лівобережну і Правобережну, починаючи з 1663 р., в кожній з цих частин обирали власного гетьмана. Вони були політично залежним від своїх закордонних сюзеренів. Правобережні гетьмани залежали від польського короля, а Лівобережні – від московського царя. В той же час гетьмани обох берегів Дніпра прагнули приєднати до себе протилежну частину українських земель.

Вирішальний етап у стосунках між Гетьманщиною та Москвою настав за гетьманування Івана Мазепи – одного з найвидатніших і найбільш суперечливих політичних діячів України. Народився Мазепа 1639 р. у знатній українській родині, що користувалася великою повагою у Війську Запорозькому. Він дістав досить високу освіту. Провчившись у Київській колегії, Мазепа перейшов до колегії єзуїтів у Варшаві й згодом вступив на службу до польського короля. Це надавало йому можливість багато подорожувати країнами Західної Європи, а також виконувати обов'язки королівського посланця в Козацькій Україні. У 1669 р., повернувшись на Правобережжя, Мазепа вступає на службу до гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Виконуючи свою першу дипломатичну місію, він потрапляє в полон до запорожців, які видають його гетьманові Лівобережної України Іванові Самойловичу. Тонкий політик, Мазепа намагається перетворити потенційно катастрофічну для себе ситуацію на особистий тріумф. Своєю досвідченістю в міжнародних справах і бездоганними манерами він переконує Самойловича зробити його довіреною особою. Ці ж риси допомагають Мазепі встановити контакти з високопоставленими царськими урядовцями. У 1687 р., коли змістили Самойловича, його наступником було обрано не кого іншого, як Мазепу, підтриманого російськими вельможами.

Аналізуючи внутрішню політику гетьмана, треба звернути увагу, що протягом майже всього 21-річного гетьманування Мазепа проводив традиційну для гетьманів Лівобережної України політику. З небаченою послідовністю він (зміцнює становище старшини, роздавши їй понад тисячу дарчих на землі. Не забуває він і про власні інтереси. Завдяки щедрим дарам від царя Мазепа накопичує близько 20 тис. маєтків і стає одним із найбагатших феодалів

Європи. Людина досвідчена й витончена. Мазепа скеровує значну частину своїх особистих прибутків на розвиток релігії та культурних установ. Ревний покровитель православ'я, і він будує по всій Гетьманщині цілу низку чудових церков, споруджених у пишноту стилі, що його часом називають мазепинським, або козацьким, бароко. За Мазепиною гетьманування Києво-Могилянська академія змогла завдяки його підтримці спорудити нові корпуси і збільшити до 2 тис. кількість студентів. Крім того, він заснував багато інших шкіл і друкарень, щоб «українська молодь могла в повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти».

Проте якщо київські студії та духовенство склали на його честь захоплені панегірики, то селяни й козацька чернь мало що доброго могли сказати про нього. Його відкрита й послідовна підтримка старшини збуджувала повсюдне невдоволення серед народних мас та настроєних проти старшини запорожців.

Характерно, внутрішня опозиція різко критикувала гетьмана Мазепу за його відверто промосковську політику, яка шкодила інтересам українського народу. За це Івана Мазепу в народі називали «вітчимом України». Втім, треба зрозуміти і самого гетьмана. В умовах постійного тиску на нього з боку Росії, свавілля російських чиновників, які повсякчас нахабно втручалися у внутрішні справи Гетьманщини, Мазепа змушений був йти на суттєві поступки, аби врятувати українську державність і не дати зайвого приводу російському царизмові по подальшому знищенні автономії Гетьманщини.

У зовнішній політиці провідне місце займала Росія. Мазепа, без сумніву, був талановитим дипломатом. Найбільш вражаюча риса Мазепи як політика полягала в умінні захищати як власні, так і загальноукраїнські інтереси, зберігаючи водночас добрі стосунки з Москвою. Коли в 1689 р. на трон зійшов молодий і енергійний Петро I, гетьман уже вкотре застосував свій незбагненний дар чарувати можновладців. Він надавав царю активну допомогу в грандіозних походах на турків і татар, кульмінацією яких стало здобуття у 1696 р. Азова – ключової турецької фортеці на Азовському морі. Старіючий гетьман також постійно давав недосвідченому молодому монархові поради у польських справах: згодом між ними виникла тісна особиста дружба. Козацькі полковники із сарказмом зауважували, що «цар скоріше не повірить ангелові, ніж Мазепі», а російські урядники заявляли, що «ніколи ще не було гетьмана кориснішого і вигіднішого для царя. Як Іван Степанович Мазепа».

Проте перед гетьманом постала рокова дилема: обрати спокійне, заможне життя, спостерігаючи за тим, як деспотичний Петро I знищує українську державність, чи ціною власного життя встати на її захист. Іван Мазепа обрав останнє. Саме під цим кутом необхідно розглядати вчинки гетьмана в період

Північної війни. Існуюча історична джерельна база доводить правоту вибору Мазепи на користь Швеції і викриває підступні наміри Петра I по відношенню до Гетьманщини.

В українську історію Іван Мазепу увійшов як видатний гетьман і політичний діяч. Він був патріотом України. Він прагнув створити з України незалежну державу західноєвропейського типу, з абсолютною владою правителя – гетьмана чи князя. Україну хотів він піднести на високий рівень культури. Українська Колегія за його гетьманування була підвищена на рівень Академії. Пишні будови, блискучий стиль «мазепинського барокко» прикрашали не тільки Київ та Чернігів, але й інші міста. Багаті дари в монастирі розносили славу України та її гетьмана. Зла доля поставила його супроти Петра I, що також прагнув піднесення своєї держави і що в цьому двобою вийшов переможцем.

Друге питання тісно пов'язане з першим. Наступником справи Мазепи став Пилип Орлик. Зміст цього питання передбачає вивчення і осмислення важливого історико-правового документу – Конституції Української Держави. Її автором був гетьман в екзилі П. Орлик. Попре те, що Конституція Орлика не була втілена на практиці, вона стала одним із найвидатніших документів української державно-політичної думки. Своїм змістом, демократичністю вона випереджала тогочасні європейські суспільно-політичні концепції. Загалом Конституція П. Орлика багато в чому передреє основним принципам Конституції 11 штатів США, прийнятій 1787 р.

Крім того, потребує окремої уваги активні зусилля гетьмана у військово-дипломатичній царині з метою визволення українських земель з під російського ярма. П. Орлик увійшов в історію як останній гетьман, який відкрито домагався створення української держави.

Студентам обов'язково треба розглянути сутність російської політики по відношенню до України. Вона характеризується подальшими кроками по знищенню автономії Гетьманщини. Так, 1709 р. за наказом Петра I було зруйновано Запорозьку Січ, а 1722 р. засновано Першу Малоросійську Колегію (1722-1727 рр.) із шістьох московських старшин з президентом-бригадиром Вельяміновим на чолі. Насправді колегії доручалося запровадження нових податків або відновлення колишніх, встановлення політичного нагляду в Україні. Фактично вона стала найвищою касаційною інституцією Гетьманщини, верховним фінансовим органом та контролюючою установою. Прокурор колегії виконував поліцейські функції, зокрема здійснював арешти підозрюваних у сепаратистській діяльності козаків, описував їх майно тощо. Протест І. Скоропадського щодо неправомірності створення Малоросійської колегії Петро I проігнорував.

Третє питання заняття охоплює період в історії України з 1722 по 1764 роки. Він насичений чималою кількістю важливих подій. Радимо це питання розглядати крізь призму діяльності українських гетьманів (Павла Полуботка, Данила Апостола, Кирила Розумовського), а також неодноразових спроб російського царизму покінчити з українським гетьманатом.

В пам'яті українського народу Павло Полуботок залишився як один із улюблених героїв, який боронив українську автономію і заплатив за неї життям. В «Історії Русів» змальовано його як сміливого борця за національну свободу. В домах багатьох свідомих українських патріотів XVIII-XIX ст. висіли портрети Полуботка із зверненими до Петра словами, що їх приписав йому автор «Історії Русів»: «Заступаючись За отчизну, я не боюсь ні кайданів, ні тюрми, і для мене ліпше найгіршою смертю вмерти, як дивитися на загальну загибель моїх земляків».

В деяких питаннях становище гетьмана Апостола стало гіршим навіть ніж те, яке займав Скоропадський. У військовому відношенні гетьман підлягав генерал-фельдцехмайстрові князеві М. Голіцину (раніше тільки цареві). Обрання гетьмана могло бути проведене тільки за згодою царя; Генеральний Суд перетворено на колегіальну установу, в якій засідали троє українців та троє росіян, а головним суддею став не гетьман, а цар. Тяжким ударом було призначення окремого фінансового управління – «канцелярії зборів», з двома підскарб'їями, росіянином і українцем, що послаблювало фінансові прерогативи гетьмана. Полковників та генеральну старшину призначав царський уряд. За гетьманом стежили, про кожний його крок доносили урядові. Він фактично був позбавлений права вести приватну кореспонденцію з закордоном, поїхати, коли хоче, до своїх маєтків (найбільші були Хомутець та Сорочинці).

Кирило Розумовський з самого початку свого правління добивався від російського уряду повернення Україні прав, які втратила вона після Мазепи. Дечого пощастило йому добитись, але багато його заходів не увінчались успіхом. За Розумовського українська старшина здобула високе становище. Року 1763 Розумовський скликав до Глухова Генеральні Збори – справжній шляхетський сейм – для затвердження судової реформи. За Кирила Розумовського в Україні проведено значні соціальні реформи. Козацька старшина остаточно оформилася у вищий упривілейований стан – шляхетство.

Розумовський ввів реформи у війську: запроваджено муштру за зразком західноєвропейським, удосконалено артилерію, введено однакове озброєння та уніформу.

Багато дбав Розумовський за освіту: в усіх полках заведено школи для обов'язкового навчання козацьких синів. Крім загальної освіти, введено спеціальну освіту військового зразку.

Розглядаючи два останніх питання про ліквідацію російським самодержавством української державності і про політичні наслідки цього явища, необхідно чітко дотримуватися хронології подій, причинно-наслідних зв'язків. Треба чітко розуміти, що протиріччя між російським абсолютизмом і українською державністю на кінець XVIII ст. досягли свого апогею. Саме Катерина II остаточно знищила українську державність.

Внаслідок остаточної ліквідації автономії Україна опинилася в колоніальній залежності від Росії. Її економічна база була суттєво деформована і перетворена здебільшого на сировинний придаток загальноімперської економіки. Українське суспільство втратило свою еліту, а дворянство майже повністю зрусифікувалося. Російський царизм усіляко змінював в Україні самодержавно-кріпосницький лад. Він спирався на російських поміщиків, які мали тут великі землеволодіння, а також на зрусифікованих українських і польських поміщиків.

Після ліквідації російським царизмом Гетьманщини і Запорозької Січі політична структура українського суспільства також була знищена. Царизм намагався ліквідувати, передусім, сліди колишньої автономії. Так, територію України було поділено на генерал-губернаторства і губернії. Вся адміністративно-виконавча влада в них належала губернаторам, яких призначав цар. Повіти були поділені на стани, очолювані поліцейськими приставами. Поліцейські пристави мали підлеглих – городових, сільських тощо. Уся ця ієрархія тримала українське населення у беззастережній покорі самодержавній владі царя.

Ліквідації української державності сприяли відірваність українських суспільних верств від військового устрою держави, відсутність природних кордонів української території й відкритість з усіх боків, незначний розвиток урбанізації, а через це – слабкість міщанства, інтелігенції; психологічна двоїстість українців (хитання між лояльністю до московського царя та українським патріотизмом).

Нове дворянство України відірвалося не лише від народу, але й від влади і, будучи мислячою елітою, потрапило в суспільний вакуум. Наслідками цього стали необґрунтована мрійливість, бурхлива радикалізація або поривання в містицизм. Національна верхівка українського суспільства перетворилася на інертну політичну силу, її становий егоїзм та пристосовництво витіснили ідеї національно-державного будівництва.

З ліквідацією державної автономії українське суспільство пройняла гнітюча атмосфера національного приниження, політичного та економічного гноблення. Проте волелюбний дух, державницькі устремління народу,

виразником якого було нове покоління національної інтелігенції, виводили українську спільноту на новий етап політичних змагань за свою державу.

Тема 6. Капіталістична еволюція України у складі Російської імперії, її особливості (друга половина XIX ст.)

1. Реформи 60-х років в Російській імперії і їхній вплив на Україну.
2. Процеси розшарування українського селянства.
3. Комерціалізація сільськогосподарського виробництва в Україні.
4. Розвиток промисловості в умовах капіталістичної економіки.
5. Російсько-імперська експлуатація українського економічного потенціалу.

Мета практичного заняття: розглянути суспільно-політичні та економічні причини, реформ російського уряду в Україні в другій половині XIX ст.; *простежити* процеси розвитку капіталістичних відносин в українській економіці у пореформений період; *показати* особливості української економічної моделі як колоніального додатка загальноімперської російської економіки.

Під час розгляду першого питання необхідно звернути увагу на причини кризових явищ у соціально-економічних відносинах в українських землях Росії. Головною ж їх причиною було кріпосне право, яке суттєво гальмувало розвиток економіки по капіталістичному шляху. Крім того, проаналізуйте політику царського уряду щодо селянства. Краєугольним її елементом було запровадження так званого посесорства. Необхідно розглянути її суть.

Через відсталість розвитку села, сільськогосподарське виробництво відрізнялося вкрай низькою продуктивністю, низькою врожайністю, слабким розвитком товарних відносин. Рівень життя українських селян був незадовільним. Селянське життя було повне злиднів, голоду тощо. З огляду на становище сільського господарства, радимо розглянути також розвиток промисловості і торгівлі.

У 1855 р. в промові перед московськими дворянами новий цар заявив: «Краще скасувати кріпацтво згори, ніж чекати, доки кріпаки скасують його знизу». Навіть архіконсервативний батько нового царя Микола I давав зрозуміти, що рано чи пізно кріпацтво доведеться скасувати. Радикально та ліберально настроєні представники дворянської інтелігенції протягом багатьох десятиліть вимагали покласти кінець цій «ненависній практиці». Але коли Олександр II висловив цю думку, стало ясно, що він прийняв історичне

рішення провести ряд реформ, спрямованих насамперед на скасування кріпацтва.

Як кожний переломний момент в історії, причини реформ стали об'єктом гострих наукових суперечок. Деякі західні вчені переконані, що вирішальними у проведенні реформ були економічні чинники. Вони стверджують, що відкриття чорноморських портів і дедалі активніша участь російських землевласників у світовій торгівлі зробили ще очевиднішими недоліки кріпацької праці. Так, продуктивність праці російського кріпака у 1860 р. дорівнювала продуктивності праці англійського фермера в 1750 р. та центральноєвропейського селянина у 1800 р. Словом, кріпацька праця за всієї своєї дешевизни була настільки малоякісною, що не виправдовувала себе економічно. До того ж небачена конкуренція і власна безгосподарність перетворили багатьох землевласників на боржників. У 1848 р. більш як дві третини землевласників на Україні мали такі великі борги, що неспроможні були забезпечувати своїх селян насінням чи харчами, не кажучи вже про те, щоб шукати шляхів підвищення врожаїв. Унаслідок цього ще задовго до впровадження реформ кріпацтво стало занепадати. Про це свідчить і такий факт: якщо у 1811 р. з усіх селян Російської імперії близько 58 % були кріпаками, то до 1860 р. їхній відсоток упав до 44.

Є також учені, які вважають, що за всієї важливості економічних чинників не меншу, коли не більшу роль відігравали й інші рушії. Радянські історики наполягають на тому, що селянські заворушення створили «революційну ситуацію», яка перелякала царя і дворян, змусивши їх до поступок. За їхніми даними, лише на Україні між 1856 та 1860 роками мали місце 276 заворушень, у яких взяло участь близько 160 тис. селян. Американський історик Альфред Ріббер доводить, що до реформ спричинилося передусім прагнення модернізувати царську армію, в той час як англієць Бернард Пейрз мотивує це занепокоєністю Росії своїм відставанням від Заходу. Інші історики схильні підкреслювати роль у реформі ліберальної інтелігенції, яка в своїй зворушливій прозі, поезії (зокрема, Шевченковій) і полеміці піддавала кріпацтво моральному осудові. Проте всі сходяться в одному: шок, який викликала у царату нищівна поразка Росії у Кримській війні, був вирішальним поштовхом, котрий змусив його визнати потребу негайних реформ.

Розуміючи, яку потенційну небезпеку крило в собі звільнення кріпаків, Олександр II діяв обережно. У 1857 р. з метою обговорення справи звільнення кріпаків і опрацювання конкретних пропозицій він призначив таємну комісію (згодом перейменовану на Головну комісію), до якої ввійшли провідні чиновники та громадські діячі як ліберальних, так і консервативних поглядів.

Помітне місце у Головній комісії, що працювала в Петербурзі, посідали українці. Одним із них був Григорій Галаган – переконаний ворог кріпацтва й особистий друг Шевченка. Інший українець – М. П. Позен, багатий, впливовий, хоч і безпринципний кріпосник із Полтавської губернії – робив усе, аби перешкодити всякому прогресові. Щоб вивчити настрої на місцях, уряд запровадив у кожній губернії дворянські комісії. На Україні в роботі цих комісій взяли участь 323 дворянина, що представляли різноманітні інтереси таких регіонів, як Слобідська Україна, Лівобережжя та Правобережжя, Південна Україна. З селянами ніхто не радився.

Хоч багато дворян не проймалися радістю з приводу звільнення селян, вони розуміли неухильність цього кроку. Тому з самого початку основним питанням було: коли і як проводити реформу. Для заспокоєння стурбованих кріпосників царський уряд оголосив, що в першу чергу забезпечуватимуться інтереси дворянства – головної опори режиму. Щодо звільнення кріпаків мали розглядатися дві проблеми: особистий статус кріпаків та наділення їх землею. Хоч кріпаків і мали проголосити вільними людьми, поставало питання: чи якось обмежуватиметься їхня воля? Багатьох дворян і чиновників лякала навіть думка про те, що мільйони селян раптом дістануть волю й зможуть піти, куди їм заманеться, й робити, що схочеться. Поставало також складне питання землеволодіння. Як звільняти кріпака: з землею чи без неї? А якщо з землею, то на яких умовах вона надаватиметься?

Оскільки в різних частинах імперії переважали різні форми землеволодіння, не дивно, що серед дворян виникли розбіжності в поглядах на способи передачі селянам землі. На не дуже родючих північних землях Росії основним джерелом прибутків поміщиків-кріпосників був оброк, тобто грошовий чинш. Замість змушувати селян обробляти неродючі ґрунти, дворяни в цих землях заохочували їх шукати роботу в селищах і містах, щоб сплачувати повинність грошми. Земля не була для тамтешніх поміщиків єдиним джерелом прибутку, і вони погоджувалися дати кріпакам щедрі наділи. Проте за прибутки, витрачані внаслідок звільнення селян, поміщики вимагали грошової компенсації. У багатому ж чорноземом південному регіоні України переважав інший підхід. Тут поміщики воліли, щоб кріпаки відбуваючи панщину, тобто трудову повинність, оскільки свої прибутки вони отримували головним чином із сільськогосподарських врожаїв. Не дивно, що вони не бажали ні за яких умов давати селянам землю. Варіанти цього «південного» підходу переважали також в інших частинах України. На Лівобережжі й особливо у Полтавській губернії поміщики погоджувалися дати селянам лише присадибні ділянки. У недавно освоєній Південній Україні, де бракувало робочої сили, великі землевласники виступали за продовження кріпосного

права десь на 10 років. А на Правобережжі польські магнати взагалі не хотіли давати селянам землі. Однак, незважаючи на перешкоди, за наполяганнями царя Головна комісія продовжувала діяти.

19 лютого 1861 р. Олександр II видав маніфест, що скасовував кріпосне право. Цей епохальний за значенням документ являв собою незграбну й заплутану за своєю суттю заяву, яка створювала у селян враження, що жадане звільнення прийде ще не скоро й не задовольнить усіх їхніх сподівань.

Сам акт звільнення ліквідував залежність селян від поміщиків. Але, перетворивши колишніх кріпаків на громадян, він не приніс їм повної рівності. На відміну від інших верств суспільства звільнені селяни повинні були сплачувати викупні платежі. Вони передавалися під юрисдикцію спеціальних судів, що за невеликі провини мали право піддавати тілесним покаранням. Хоч реформа вводила для селянських громад самоврядування, функція нагляду зберігалася за урядовими чиновниками, які звичайно призначалися з місцевих дворян. Хто бажав виїхати з села, повинен був отримати від властей паспорти. Якщо селяни не виконували фінансових зобов'язань перед державою, старости мали повноваження примусити їх до цього.

Ще більше розчарували селян труднощі, пов'язані з правом землеволодіння. Реформа в основному дозволяла поміщикам лишати близько половини землі для власного користування, а решту розподіляти між їхніми колишніми кріпаками. При цьому селян зобов'язували заплатити за свої наділи. Оскільки грошей у селян було мало або взагалі не було, передбачалося, що уряд виплатить поміщикам 80 % вартості земель у формі казенних облігацій, а селяни в свою чергу зобов'язувалися виплачувати урядові цю суму разом із процентами протягом 49 років. Решту вартості земельного наділу селяни мали виплачувати безпосередньо поміщикові або грошми, або, що було реальніше, домовившись відробити на нього.

Для тих, кому не під силу був фінансовий тягар такого врегулювання, пропонувався крихітний «дарчий» наділ у 2,5 акри. Менше поталанило тим кріпакам, котрі служили при панських садибах, – на Україні їх налічувалося близько 440 тис., – оскільки звільнення принесло їм свободу, але не дало землі.

При розподілі земель реформа враховувала місцеві відмінності. Оброблювана земля поділялася на три категорії: чорнозем, нечорнозем, степові ґрунти. Причому селянські наділи у двох останніх категоріях (гірших за якістю) були більшими, зате в чорноземних регіонах, як, наприклад, Україна, – меншими.

Взагалі кажучи, після реформи селяни мали в своєму розпорядженні менше землі, ніж до 1861 р. На російській Півночі вони втратили близько 10 % своїх колишніх наділів. На Лівобережжі та Південній Україні їхні землі

зменшилися майже на 30 %. Так, якщо середня величина селянського наділу в імперії становила 27 акрів на сім'ю, то на Лівобережній та Південній Україні – лише 18.

Особливо нажилися на реформі поміщики України. Вдаючись до різноманітних хитрощів під час переговорів та перерозподілу земель, вони привласнювали собі ліси, луки та водойми, що раніше вважалися загальною власністю. Собі вони завжди лишали найродючіші землі, а гірші продавали за підвищеними цінами. У процесі перерозподілу вони часто змушували селян переїжджати, штовхаючи бідняків на додаткові витрати. До такої практики вдавалися по всій імперії, але особливо поширеною вона була на Україні, де точилася найгостріша боротьба за землю. Внаслідок цього селяни Лівобережної та Південної України потерпіли від реформи набагато більше, ніж їхні російські сусіди.

Виняток становило Правобережжя. Серйозно сумніваючись у відданості польської шляхти цього регіону (безпомилковість цих підозр підтвердило повстання поляків 1863 р.), уряд намагався привернути на свій бік українських селян і роздавав їм наділи на 18 % більші, ніж вони мали до 1861 р. Але виграючи на величині наділів, колишні кріпаки втрачали на дуже завищених цінах, які вони мусили платити за землю.

Інша особливість реформ в Україні зумовлювалася формами землеволодіння. У Росії, де понад 95 % селян жили общинами, документ на щойно набуті землі був у колективній власності, а плата за них входила в обов'язок общини. Але на Україні общинні володіння були рідкістю. Понад 80 % селян Правобережжя й майже 70 % Лівобережжя вели одноосібне господарство. Відтак більшість українських селянських сімей отримували індивідуальне право на землю й несли особисту відповідальність у сплаті боргу за неї. Така ситуація сприяла зміцненню й без того розвиненої прив'язаності до приватної власності, що відрізняло українських селян від російських.

Слід пам'ятати, що не всі селяни були кріпаками. Приблизно половину становили державні селяни, які поділялися на щонайменше 30 різних категорій, включаючи майже 1 млн. колишніх українських козаків. Вони звичайно жили краще за поміщицьких кріпаків (бо хоч і сплачували більшу подушну подать державі, що фактично була для них феодалом, зате могли без дозволу переселятися), мали в своєму розпорядженні більше землі, до того ж над ними не було осоружних панів (хоч їм часто отруювали життя підкупні чиновники). Реформа 1861 р. й, зокрема, закон 1866 р. звільняли державних селян швидше і на умовах сприятливіших, ніж для кріпаків. Разом із свободою вони отримували більші наділи, плата за які була нижчою порівняно з тою, що

вносили кріпаки. Проте на Правобережжі становище державних селян мало чим змінилося на краще.

Взагалі селян і особливо колишніх кріпаків реформа розчарувала. Вони сподівалися права на володіння своїми наділами – натомість наділи урізалися, а селянам нав'язувався обтяжливий фінансовий тягар. По селах прокотилася хвиля заворушень, щоправда, неоднакових за силою у різних регіонах. На Лівобережжі та Південній Україні повстань було відносно небагато. Проте на Правобережжі, де ще жила пам'ять про гайдамаків і ворожнеча між православним українським селянством та католицькою польською шляхтою посилювалася релігійними, етнічними та соціально-економічними розбіжностями, дрібні конфлікти набули значного поширення. Але їх завжди швидко придушували, й селяни продовжували в поті чола добувати свій щоденний хліб, хоч і за помітно змінених умов.

Скасування кріпосного права вело за собою інші реформи. Окремим аспектом імперського устрою, що потребував негайного вдосконалення, було місцеве управління. Із зміною суспільства та з наданням кріпакам прав громадянства зростала необхідність у місцевій адміністрації. Проте для задоволення цих вимог царський уряд не мав ні людей, ні грошей. Тому в 1866 р. він дозволив общинам обирати на повітовому та губернському рівні власних представників для нагляду за освітою, охороною здоров'я, поштовими послугами, утриманням шляхів, накопиченням запасу їжі на випадок голоду та за збором статистичних даних. Для фінансування цих служб місцевим комітетам, або земствам, надавалося право обкладати населення земськими податками.

Радикальним відступом від імперської практики призначення «згори» всіх урядових чиновників стало те, що члени земств обиралися з числа виборців, поділених на три окремих категорії: великих поміщиків, міщан і селян. Вплив виборців був пропорційним кількості землі, що вони мали. Само собою, значна більшість у земствах належала дворянам. На Україні вони звичайно складали понад 75 % усіх членів земств, у той час як селяни рідко коли мали 10 %. Але хоч земства й не були по-справжньому представницькими, вони відігравали дуже важливу функцію. Окрім сприяння піднесенню загального рівня життя на селі, вони привчали місцеве населення до обмеженого самоврядування.

В Україні земства впроваджувалися на Лівобережжі та Півдні. Проте на Правобережжі через недавнє повстання польської шляхти їх не вводили аж до 1911 р. і Представляючи місцеві інтереси, земства виявилися чутливішими до культурних прагнень українців, ніж імперське чиновництво. Так, у другій половині століття стали відчутними українофільські тенденції, зокрема у

земствах Полтавщини, що слугували ареною підготовки багатьох провідників українського руху. Ще гострішою була необхідність удосконалення системи судочинства. Проблема значною мірою крилася в нерозвиненості у росіян почуття законності. Імперські чиновники, на яких лежала відповідальність за багато юридичних рішень, вважали, що правосуддя – це сфера держави, а суди, на їхню думку, існували для того, щоб вирішувати, що відповідає інтересам держави. Права особи не мали до цього ніякого відношення чи в кращому разі вважалися другорядними. Судові відправи проводилися таємно, судді часто займалися хабарництвом, а їхні нерідко свавільні вироки виносилися з урахуванням класових відмінностей – нижчим верствам діставалися суворіші покарання, а легші вироки – дворянам. Цю ситуацію значно виправила судова реформа 1864 р., зробивши судочинство незалежною сферою управління, закритою для втручання чиновництва. Відтоді суд засідав відкрито, розглядаючи позиції обох сторін. Одним із наслідків цього була поява нової групи фахівців – адвокатів-юристів.

Важливі зміни також відбувалися в інших суспільних сферах імперії. Реформи в системі освіти 1860-х років відкрили для нижчих верств більший доступ до неї на всіх рівнях, включаючи університетський. Вони також удосконалили програму навчання й надали університетам більшу автономію. Водночас було послаблено цензурні утиски, хоч усе ще неясним лишалося те, до якої міри дозволялося обстоювати «підривні» погляди. У 1874 р. було введено зміни до суворих правил військової служби, згідно з якими військова повинність поширювалася на всі верстви суспільства. Скорочувалася також з 25 до 6 років тривалість служби і вводився ряд правил звільнення від військової повинності.

Значення реформ. Хоч ці «великі реформи» і не революціонізували умов життя українців та інших підданих Російської імперії, вони, однак, спричинилися до важливих змін. Західні вчені часто підкреслюють те, що реформи принесли кріпакам особисту свободу, сприяли розвитку земської системи місцевого врядування та піднесенню ролі закону й права. Зі свого боку радянські історики вважають, що реформи відкрили для Росії епоху переходу від феодалізму до буржуазного, капіталістичного суспільства. Зрозуміло, реформи мали серйозні недоліки, але існує загальна згода, що без них подальша соціально-економічна модернізація імперії була б неможливою.

В Україні, де кріпаки складали близько 42 % всього населення порівняно з 35 % в середньому по імперії, звільнення селян мало ще більші наслідки. Вдосконалення системи освіти, поширення юридичного захисту, зміцнення й поглиблення місцевого самоврядування — все це примножувало можливості вираження національних особливостей і місцевих інтересів. Звісно, що віднині

різноманітні ідейні течії, включаючи ідеологію української національної ідентичності, легше могли знайти шлях до широких кіл громадськості.

Зміни та реформи, що впроваджувалися в Австро-Угорській та Російській імперіях відповідно у 1848 р. та 1860-х роках, мали важливі подібні риси. Як захід, вимушений в обох імперіях, особливо Австрійській, ці реформи проводили «згори» режими, що продовжували утримувати політичну владу. Глибокі, хоч і не революційні за своєю суттю, вони лишили недоторканими старі засади. Однак реформи явно прискорили наближення нової ери, коли народ і його представники справлятимуть відчутніший вплив на політичне, соціально-економічне й культурне життя. Відтак і кроком на шляху до сучасної доби.

З точки зору того впливу, який справила ця епоха на українців, відмінності між австрійськими та російськими реформами мали таке ж значення, як і подібності. Революційний 1848 р. поставив перед українцями Австрійської імперії два головних питання: соціально-економічної долі селянства й національних прагнень церковної інтелігенції. Корінне значення мав той факт, що на Західній Україні ці проблеми перепліталися, поза як поляки, які виступали проти українських національних прагнень, часто були водночас і шляхтичами, що визискували селян. Тому для західних українців національне питання з самого початку пов'язувалося з такими повсякденними справами, як освіта, місцеве врядування, соціальне законодавство. З часом цей зв'язок наповнить соціальне питання такою ж вагою у свідомості селянства, якої воно вже набуло в середовищі інтелігенції. Вимушена згода Габсбургів на введення конституційного правління, попри всі його вади й недосконалість, дала змогу західним українцям виражати й захищати у парламенті свої національні та соціально-економічні інтереси й сприяла залученню до цього селянства. Відтак західні українці, що населяли найвідсталіші землі Австрійської імперії та зазнавали соціально-економічних утисків, дістали можливості політичної, організаційної та культурної діяльності, яких не мали українці в Росії.

Глибокі зміни 1860-х років мало вплинули на розвиток національного руху українців Російської імперії. В Росії національне питання не могло досягти гостроти соціально-економічних проблем Австрії з цілого ряду причин, серед яких: культурне й демографічне панування в імперії росіян; ворожість царату до всякого плюралізму; небажання царя навіть розглядати питання конституції, що створила б умови для національного та місцевого самовираження; слабкість громадських організацій; жорстока репресивна політика уряду проти національних рухів серед неросійських народів імперії. Внаслідок цього був відсутній важливий зв'язок між соціально-економічним

становищем селян та національними прагненнями інтелігенції. Ця обставина значно перешкоджала зростанню національної свідомості українців Російської імперії.

У другому питанні студенти повинні чітко з'ясувати причини майнового розшарування українського селянства у пореформенний період, а також головні критерії, за якими визначались статки кожної селянської родини. Розвитку селянської земельної власності сприяв закон 1868 р., що дав змогу селянам вільно розпоряджатися надільною землею, продавати, ділити її між спадкоємцями. Якщо в 1868 р. було 1520 актів купівлі-продажу селянської землі, то в 1896 р. – 65671. Було скасовано кредитні обмеження, що сприяло зростанню іпотечної заборгованості селянської власності протягом другої половини ХІХ - початку ХХ ст. майже в 2 рази (в 1910 р. – 629,4 млн крон). Збільшилася кількість примусових продажів за судовим вироком селянських земель, площа яких в 1910 р. дорівнювала 1333545 га. З 1868 по 1884 р. в Галичині діяв Рустикальний банк, який позичав селянам гроші під заставу землі, був посередником у продажу та купівлі землі. Отже, у пореформенний період для аграрних відносин в Україні було визначальним розширення та зміцнення приватної власності на землю, зменшення поміщицького землеволодіння, зростання його іпотечної заборгованості. Земля стала товаром, ціна якого постійно зростала. У Галичині 1 га землі в 1901 р. мав вартість 790 крон, а в 1906 р. – 1264 крони. В Східній Україні земля була дорожчою порівняно з іншими районами Російської імперії.

Посилився процес розшарування селянства, концентрації землі у заможної верстви. Селяни обробляли надільну, приватну, орендовану землю. До 80 % селянських господарств були без- і малоземельними. Статистики на початку ХХ ст. підраховали, що лише ті селяни, які володіли від 6 до 9 десятин і більше, могли одержувати певний прибуток.

Наслідком значних залишків кріпосництва в сільському господарстві України було штучне аграрне перенаселення. У Східній Україні протягом 1860-1910 рр. сільське населення зросло на 86 %, а площа селянських земель – лише на 31 %. На кінець ХІХ ст. з 36 млн. населення (з них 27-28 млн. українців) – хліборобством займалися 74,5 % (87,5 % українського). Надлишок робочої сили становив близько 9,3 млн., а промисловість України могла використати не більше як 1 млн. Це зумовлювало зменшення індивідуального селянського землеволодіння, низьку оплату праці в землеробстві та промисловості, гальмувало розвиток сільського господарства і промисловості. Основна маса селян йшла на заробітки в Степову Україну, Бессарабію, на Дон, Кубань, Нижнє Поволжя. За даними 1891 р., на заробітки виходило з сіл Київської, Полтавської, Харківської, Чернігівської, Подільської губерній майже 800 тис.

осіб. За 40 років (з 1861 по 1900 р.) видача паспортів відходникам збільшилась у 10 разів. Царський уряд заохочував еміграцію українського селянства за Урал, в Сибір, на Далекий Схід. За 1885-1896 рр. з українських губерній виїхало 209259 осіб. Протягом 1896-1906 рр. після спорудження Транссибірської магістралі на Схід переселилося близько 0,6 млн осіб. Єврейське населення з Правобережжя і Полісся емігрувало до Америки.

Комерціалізація сільськогосподарського виробництва в Україні була тісно пов'язана з розвитком капіталістичних відносин в українському селі. На цю обставину повинні звернути увагу студенти під час розгляду третього питання семінарського заняття. Дійсно, протягом другої половини ХІХ - на початку ХХ ст. начальним для сільського господарства України було зростання товарного, підприємницького виробництва. Посилилася спеціалізація. Степова Україна, Галицьке Поділля, Покуття стали районами торгового землеробства. У Степовій Україні розвивалося поміщицьке експортне зернове господарство, значні площі займав льон-кудряш, пізніше – соняшник. Правобережжя було районом бурякосіяння. Лівобережжя – вирощування тютюну. Торгове тваринництво було добре розвинене в підгірських районах, на Буковині та в Закарпатті, на території останнього успішно розвивалося торгове садівництво і виноградарство.

Провідна роль в сільському господарстві України належала зерновому виробництву. Розширювались орні землі та посіви. В Східній Україні за 60-70 - ті роки ХІХ ст. площа орних земель зросла в 1860 р. з 19,7 до 29,1 млн. десятин у 1887 р. У зв'язку з трипільною системою посівні площі були меншими і дорівнювали в 1860 р. 12 млн. десятин (60 % орної), 1870 р. – 16,3 (85 % орної), 1890 р. – 22, у 1913 р. – 22,9 млн десятин.

Зернові культури займали в 1870р. 14,7 млн десятин, в 1913 р. – 20,7 млн десятин, або 90,5 % посівних площ, технічні культури – 3,8 %, овочі і картопля – 3,8, кормові культури – 2,1%. Україна була основним регіоном Російської імперії, де вирощували пшеницю, ячмінь, жито, овес, гречку. В Україні більше, ніж у всіх європейських губерніях Росії, вирощували озимої та ярової пшениці, ячменю (в 1900 р. відповідно 75,1 %, 38,8, 51,4 %), а жита – лише 14 %. Поступово зростала середня врожайність зернових культур.

Середня врожайність у 1909-1913 рр. становила: озимої пшениці – 10,4 ц/га; озимого жита – 9,8; ярової пшениці – 7; ячменю – 10,7; вівса – 10,7; проса – 9,9; кукурудзи – 11,2. Найвищі врожаї були на Правобережжі, а найнижчі – в Степовій Україні. Виробництво зерна на душу населення зросло з 60-х до 90-х років у Степовій Україні в 2,5 рази. Правобережжі – на 30, Лівобережжі – на 10 %.

Вирощували багато картоплі, яка зайняла важливе місце в харчуванні, стала сировиною для промислового гуральництва, виробництва крохмалю. З 1870 по 1900 р. посіви картоплі збільшилися майже втричі (з 194 до 542 тис. десятин).

Швидко зростали посіви цукрового буряка, зокрема в Правобережних, Харківській, Чернігівській губерніях, і становили в 1900 р. 350 тис. десятин, або 78 % площі, зайнятої цукровими буряками в Російській державі. В цілому Україна давала 82 % валового збору в імперії.

Важливими технічними культурами в Україні залишалися льон і тютюн. Основним районом виробництва льону-кудряшу, що вирощувався для виробництва олії, була Степова Україна, де під цією культурою було зайнято 200 тис. десятин, а в інших губерніях – 57 тис. десятин. 2/3 льону збирали в поміщицьких господарствах. З 80-90-х років XIX ст. посіви скорочувались, а основною олійною культурою став соняшник. Перше місце у виробництві тютюну займали Чернігівська та Полтавська губернії, на які припадало 40-50 % виробництва махорки і тютюну в імперії.

Незважаючи на деяке піднесення, рослинництво в Східній Україні залишалось відсталим. Прогрес тут характеризувався переходом до багатопільної системи землеробства, розширенням площі озимини, застосуванням сівозмін з посівами кормових культур і травосіяння, використанням мінеральних добрив. Проте ці заходи стосувалися лише кращих поміщицьких маєтків, частини заможних селянських господарств, вони не набули масового характеру. Головною системою землеробства залишалось трипільля, а в степовій частині зберігався переліг. На Лівобережжі та Півдні ярові посіви переважали. В 1913 р. в Україні вони займали 71 % посівної площі зернових культур.

Однобічний зерновий розвиток при відсталій техніці призводив до виснаження ґрунту та зниження родючості. Україна завозила з інших районів імперії картоплю, льон, коноплі.

Повільніше, порівняно з рільництвом, розвивалося тваринництво. Наприкінці XIX ст. вартість його продукції дорівнювала 10 % вартості сільського господарства. Це було пов'язано зі скороченням площ сіножатей і пасовищ, однобічним зерновим розвитком сільськогосподарського виробництва. Переважна більшість худоби належала поміщикам, заможним селянам, проте половина сільських дворів була безкінними. Особливо погіршився стан тваринництва після неврожаїв 90-х років XIX ст. З 1897 по 1912р. зменшилося поголів'я, великої рогатої худоби на 7-9 %, свиней – на 9, овець грубошерстних – на 5-7, тонкорунних – на 70 %. Скоротилася кількість

волів, їх місце зайняли коні. Кількість коней протягом другої половини XIX ст. збільшилася на 85 %.

Четверте питання заняття торкається розвитку промисловості в підросійській Україні у другій половині XIX ст. Студенту необхідно визначити хронологічні межі промислового перевороту в українських землях, галузі економіки, де почався промисловий переворот. Не зайвим буде, на думку викладачів, порівняти хід промислового перевороту в європейських країнах і в Російській імперії, яка на той час володіла українськими землями. Промисловий переворот в Україні в складі Російської імперії розпочався пізніше, ніж у Великобританії, США, Франції, майже одночасно з Німеччиною у 30-40-х і завершився у 70-80-х роках XIX ст.

Запізнення промислового перевороту пояснювалося економічною відсталістю Російської імперії. Протягом першої половини XIX ст. продовжувала існувати феодално-кріпосницька система, що гальмувала розвиток сільського господарства, формування ринку вільнонайманої робочої сили для промисловості. Більшість підприємств становили міські та сільські кустарні промисли (ремісничі майстерні), мануфактури, засновані на ручній техніці та примусовій праці кріпаків. Негативні наслідки спостерігалися також через недостатність національних і відсутність зовнішніх інвестицій.

У суспільстві панувала ідея російської «аграрності». Згідно з цією ідеєю Росія мала залишатись землеробською країною і не була готова до скасування кріпосного права. Економічна політика Романових відповідала інтересам дворянства, і допомога промислового підприємству була незначною.

Промисловий переворот започаткував епоху індустріалізації. Його перший етап відбувся у 20-40-х роках XIX ст.

Промисловий переворот в Україні розпочався у харчовій промисловості. У цей же час виникає цукрова промисловість. Перший цукровий завод збудував польський поміщик граф І. Понятовський у 1824 р. в с. Трощин Канівського повіту Київської губернії. У наступному році такий же завод збудував князь О. Безбородько у с. Макошин на Чернігівщині. В цукровиробництві почали використовувати машини для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси для сокодобування, парову техніку випарювання і згущення цукробурякового соку. Загальна кількість цукроварень збільшилась до 222 у 1858 р., з них «парових» було 90, або 60 %.

Робочі машини та механізми, які замінили ручну працю робітників, з'явилися на текстильних мануфактурах, перш за все суконних. Особливі успіхи мали мануфактури посаду Клинци на Лівобережжі, однак парові машини в цій галузі запроваджувались повільно.

У 1823 р. в маєтку графа Воронцова у містечку Мошни на Черкащині майстрами-кріпаками було споруджено перший на Дніпрі пароплав, який назвали «Бджілка». Місцевий майстер Вернигора встановив на ньому парову машину потужністю 6,5 кінських сил. З 1835 р. на Дніпрі вже діяла акціонерна пароплавна компанія, у власності якої було кілька потужних пароплавів.

Всезростаючі потреби у машинах і механізмах зумовили появу машинобудівних заводів. Перший завод з виробництва сільськогосподарської техніки, гідравлічних пресів, парових котлів та іншого обладнання для цукрових заводів збудував у 1841 році український поміщик Кандиба. На час реформи 1861 р. в українських губерніях було біля 20 машинобудівних заводів. Однак багато машин ввозилося з-за кордону.

Розвиток машинобудування сприяв зростанню обсягів металургійного виробництва, видобутку кам'яного вугілля і хоча потужність підприємств цих галузей була невеликою, проте невпинно зростала.

Другий етап промислового перевороту відбувся після ліквідації кріпосного права. Його хронологічні межі (умовно) – це 60-80-ті роки. У цей час фабрики та заводи остаточно витісняють мануфактурне виробництво.

Як і в попередні десятиріччя, основне місце в структурі української промисловості займало цукроваріння. Частка України у всеросійському виробництві цукру в 1880-х роках досягла майже 90 %. Всі основні операції на цукроварнях механізовано, на них використовується праця вільнонайманих робітників. Для цукроваріння стала характерною концентрація виробництва, ріст продуктивності праці. Такі ж явища стали притаманними й горілчаній промисловості. Обсяги виробництва горілки, спирту постійно збільшувалися.

Крім перелічених галузей промисловості успішно розвивались борошномельне, олійне, текстильне та інші виробництва, в яких ефективно запроваджувалися парові машини та інше обладнання.

Технічний поступ в галузях важкої промисловості ширився повільніше, ніж у харчовій та легкій. Ще у кінці 30-х – на початку 40-х років Україну відвідали дві геологічні експедиції (французька – професор Ле-Пле, і англійська – геолог Р. Мерчісон), які виявили великі поклади високоякісного кам'яного вугілля в Донецькому кряжі. Незабаром відкрито поклади залізної руди в околицях Кривого Рогу. Найближчим результатом цього стало те, що на півдні України почали виникати шахти і металургійні підприємства. Їхня кількість у пореформений період зростає. У 1880-х роках у Донбасі налічувалося 197 вугільних шахт, на яких видобувалося 86,3 млн. пудів вугілля, що становило 43,1 % від усього видобутку вугілля в Росії. Постійно нарощували виробництво чавуну, сталі, й прокату Юзівський, Сулінський та інші металургійні заводи. Разом з тим, їхніх потужностей було недостатньо.

Поступово зростали обсяги виробництва машинобудівних і суднобудівних заводів. Та найкраще у пореформений період розвивався залізничний транспорт. У 1863 р. почалося будівництво першої залізниці від Балти до Одеси, яка згодом була продовжена до Києва. На Лівобережжі залізниця з Курська була продовжена до Броварів. У 1870 р., після будівництва моста через Дніпро, вся Україна з півночі на південь була сполучена залізницею.

Залізничне будівництво здійснювалося в різних напрямках. Від 1860 до 1890 рр. в Україні збудовано 10 тис. км залізничної сітки. Залізниці з'єднали найбільші міста і промислові райони України, сприяли розвитку національного ринку, росту продуктивності праці, консолідації української нації.

Отже, після скасування кріпосного права в імперії Романових розвиток промисловості України прискорився, незважаючи на її колоніальне становище та збереження середньовічних устоїв у суспільстві. В провідних галузях виробництва наприкінці 70-х років відбувся технічний переворот. Він мав свої особливості. По-перше, якщо у Великоросії він спочатку охопив бавовняне виробництво, то в Україні парова техніка почала застосовуватись насамперед у таких розвинених галузях, як цукроварна та горілчана. По-друге, в Україні промисловий переворот охопив передусім купецьку мануфактуру, а не поміщицьку. По-третє, через те що промисловий переворот розпочався в цукроварній та горілчаній промисловості і що машини почали застосовуватись також у сільському господарстві, українське машинобудування в основному було спрямоване на забезпечення технікою цих галузей. По-четверте, поряд з великими фабриками, заводами, копальнями існували невеликі мануфактури, зокрема в харчовій та обробній промисловості.

Щодо часових меж промислового перевороту в Україні в історико-економічній літературі є два протилежні погляди. Одні дослідники стверджують, що він відбувся ще до реформи 1861 року, інші пов'язують його завершення з 90-ми роками XIX ст. На нашу думку, перехід від мануфактури до фабрики в провідних традиційних галузях промисловості України відбувся наприкінці 70-х років, хоча машинізація гірничодобувної промисловості, яка перебувала в процесі становлення, завершилася пізніше.

Загалом з початку XIX ст. до 70-х років у промисловості Східної України відбулися важливі не тільки кількісні, а й якісні зміни. Поряд з помітним зростанням чисельності промислових підприємств виникли нові галузі виробництва. Підприємства фабрично-заводського типу витіснили мануфактури. В більшості провідних галузей української промисловості відбулися докорінні технічні перетворення. Примусову працю замінила вільнонаймана. Це свідчило про завершення в основному промислового

перевороту на Наддніпрянщині. Однак внаслідок колоніальної політики російського царизму промисловість східноукраїнських земель значною мірою мала односторонній характер. Із завершенням промислового перевороту почався процес індустріалізації.

Тема 7. Україна на початку ХХ ст. Українська національно-демократична революція 1917-1920 рр.

1. Періодизація і причини Української революції 1917-1920 рр.
2. Внутрішня і зовнішня політика Української Центральної Ради.
3. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського 1918 року.
4. Проголошення ЗУНР.
5. Доба Директорії УНР.

Мета практичного заняття: визначити періодизацію і причини Української революції 1917-1920 рр.; розглянути хід Української революції 1917-1920 рр. згідно з визначеними її періодами; проаналізувати геополітичні чинники, які впливали на розвиток революційних подій в Україні у зазначену добу.

Перші два питання практичного заняття дають можливість чітко уявити суспільно-політичну ситуацію і суспільно-політичні настрої в Україні після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії, напередодні виникнення українських національних режимів. Визначення періодизації і причин Української революції 1917-1920 рр. допоможе студентові в хронологічному порядку вивчати важливий і об'ємний історичний матеріал, присвячений революційним подіям у цей період.

Треба звернути особливу увагу на той факт, головними завданнями усіх українських національних урядів були національне звільнення, соціальні реформи, розбудова української державності.

Українська Центральна Рада виникла 3-4 березня 1917 р. у Києві. На зборах представників товариства українських поступовців обговорювалося питання щодо створення органу, який би представляв інтереси українства в нових умовах. УЦР сформували представники соціалістичних і ліберальних партій та організацій українського спрямування (УСДРП, ТУП, УНП, УПСР та ін.). Саме ЦР стала виразником державотворчих, демократичних прагнень українського народу.

ЦР виникла на хвилі революційної боротьби. Вона ставила перед собою завдання перебудови тодішнього суспільного ладу, виходячи з невід'ємного права українського народу на самовизначення і відродження багатовікової державницької традиції.

Зверніть увагу, що найближча задача для ЦР – добитися від Тимчасового уряду Росії широкої автономії для України у складі Російської федеративної демократичної республіки; вирішити аграрне питання на користь українських селян; закінчити Першу світову війну. На цьому шляху вона знайшла вагому підтримку з боку низки з'їздів українського загалу, які пройшли у травні-червні 1917 р.

Першим кроком на шляху оформлення державності стало скликання у Києві 5-7 квітня 1917 р. Всеукраїнського Національного Конгресу. У документах, ухвалених Конгресом, відзначалися такі основні цілі українського національного руху: широка національно-територіальна автономія України у складі Російської федеративної демократичної республіки; забезпечення прав національних меншин, що проживали тоді в Україні; допуск представників ЦР для участі в майбутніх переговорах з Німеччиною тощо.

Важливим рішенням Конгресу було доручення ЦР розпочати організовувати крайові Ради та поступово установлювати українську владу на місцях, а також те, що кордони автономії мали бути визначені на підставі етнографічного принципу.

Рекомендуємо проаналізувати відносини між ЦР і Тимчасовим урядом Росії. Відносини між ЦР і Тимчасовим урядом були доволі напруженими. Незважаючи на чисельні офіційні і приватні контакти взаємовідносини двох державних інституцій України і Росії постійно погіршувалися. Головна причина – небажання Тимчасового уряду задовольнити вимогу політичної автономії України. Хоч Тимчасовий уряд і декларував свою демократичність, щодо України він продовжував проводити стару колоніальну імперську політику.

На окрему увагу заслуговують Універсали УЦР. Студент повинен проаналізувати не тільки їх зміст, а й суспільно-політичні умови їх появи, наслідки.

Важливим аспектом для розуміння державотворчої політики української влади є аналіз конституційного процесу в Україні в добу Центральної Ради. Робота над Конституцією України як автономної частини Росії демократичної республіки розпочалася після проголошення II Універсалу. В червні 1917 р. було утворено комісію у складі 100 осіб. Результатом її роботи став «Статут про державний устрій, права і вольності УНР», який було ухвалено 29 квітня 1918 р. Ця Конституція складалася з 8 розділів і 85 статей. За нею УНР проголошувалася єдиною і нероздільною. Вона проголошувала рівність усіх громадян, свободу слова, преси, спілок, місця проживання. В основу формування вищих органів влади було покладено принципи розподілу органів

влади – на законодавчу (Всенародні збори), виконавчу (Рада Народних Міністрів), судову (Генеральний суд).

Отже, Конституція ЦР мала демократичний характер, була міцною правовою основою держави, фундаментом для всього законодавства України, створення демократичної країни.

Вважаємо за доцільне привернути окрему увагу до військового будівництва. Тут треба з'ясувати політичні підходи ватажків ЦР до цієї вкрай актуальної військово-політичної проблеми, особливо в умовах військового часу. Які були досягнення і фатальні прорахунки ЦР у цій царині?

Після приходу більшовиків до влади в Росії починається якісно новий етап в житті України і діяльності її соціалістичної влади. Розбіжності в поглядах на подальший стратегічний курс розвитку України зумовили військовий конфлікт між ЦР та більшовиками, який згодом переріс у І українсько-більшовицьку війну. Радянська Росія розпочала збройну агресію проти УНР з метою повалення ЦР і встановлення підконтрольній Росії влади рад в Україні.

Втративши підтримку значної кількості українського населення, наштотуючись на пасивність та апатію абсолютної більшості населення, Центральна Рада постала перед проблемою: на які сили спиратися. У боротьбі між різними фракціями перемогли прихильники опори на зовнішні сили. Під впливом подій на фронті УЦР змушена була спочатку взяти участь у Брестських мирних переговорах з країнами Четверного союзу, а потім 9 лютого 1918 р. підписати з ними угоду про мир.

Отже, у лютому 1918 р. ЦР уклала мирну угоду в Бресті з Німеччиною і її союзниками (Австро-Угорщина) про їхню допомогу у звільненні України від більшовицької навали. Уже до кінця квітня 1918 р. вся територія УНР перебувала під контролем німецько-австрійських військ. Вони з перших днів перебрали на себе ті функції, які насправді повинні були виконувати органи місцевої влади.

Український уряд втратив можливість регулювати економічні відносини з селом, яке вважалось опорою української державності. У селян забирали багато продовольства для поставок в Німеччину і Австро-Угорщину. Останні два місяці свого існування ЦР нерідко приймала рішення, які суперечили нагальним потребам суспільства, перетворившись в дискусійний клуб.

Уже наприкінці березня 1918 р. німецько-австрійське окупаційне командування впевнилося в безсиллі ЦР і безперспективності співробітництва з нею. Взаємовідносини між німцями і ЦР загострювалися. Виникали конфлікти. 29 квітня 1918 р. за допомогою окупаційних військ до влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський. УЦР було повалено.

Розгляд третього питання потребує аналізу військово-політичної ситуації як в самій Україні, так і навколо неї. Це дасть змогу зрозуміти історичну логіку розвитку подій в добу Української революції.

Прихід до влади в Україні гетьмана П. Скоропадського за підтримки німецько-австрійського окупаційного командування, часто розцінюють як державний переворот. Більш того, сучасні українські історики проф. В. Солдатенко, проф. В. Верстюк вважають, що Українська Держава П. Скоропадського не підпадає під визначення революційних змін, а характеризується консервативною реставрацією частини колишніх порядків і скасуванням попередніх революційних здобутків ЦР. Студент, на наш погляд, обов'язково повинен враховувати такі судження під час підготовки даного питання.

Треба вернути увагу, що політика гетьмана П. Скоропадського якісно відрізнялася від соціалістичного курсу ЦР. Політичний курс гетьмана – курс на побудову української державності консервативними методами. За політичною суттю це був авторитарний режим консервативної частини населення без чіткої моделі побудови нової держави. Перші гетьманські рішення встановлювали в Україні замість демократичної республіки свого роду конституційну монархію. Замість назви держави Українська Народна Республіка встановлено нову – Українська Держава.

Гетьман намагався силою влади й помірними реформами загасити революційне полум'я, відновити стабільність у суспільстві. Проте з перших днів йому протидіяли ті політичні сили, які свого часу представляли ЦР. Спроба відновити економіку на базі пріоритетності приватної власності прирєкла суспільство на черговий виток класового протистояння.

Зауважимо, що зміна влади прямо не загрожувала українській державності. П. Скоропадський неодноразово наголошував на необхідності її зміцнення і консолідації суспільства. Очевидно, населення країни очікувало на подолання анархії, наведення порядку, забезпечення стабільності в економіці, й суспільному житті. Диктаторський характер влади можна пояснити тим, що у політично й соціально розбурханому суспільстві парламентаризм з неконтрольованою децентралізацією неминуче вів до загибелі української державності. Міцна виконавча влада на чолі з одноосібним правителем мала шанси зберегти національну державу. Часу на розбудову демократичних інститутів гетьман не мав, тому і поєднав в одній особі законодавчу й виконавчу влади.

Доцільно звернути увагу на ставлення окремих верств українського суспільства на гетьманат П. Скоропадського. Цей суспільний індикатор політичної погоди в Україні засвідчував, що політичний курс консервативного

уряду тоді підтримували десь 20-25% населення України. Цим пояснюється той факт, що гетьманат спирався на військову присутність союзників, яка суттєво сприяла втіленню в життя планів П. Скоропадського. В Україні його підтримували об'єднання промисловців, торговців і фінансистів, а також праві партії.

Недостатня соціальна підтримка гетьманату в середині країни, існування потужної опозиції, несприятливі зовнішньополітичні чинники вимагали від П. Скоропадського вирішення проблеми забезпечення керівництва державою в разі непередбачених обставин.

Зі зміною політичного режиму в Україні влада опинилася в руках великих землевласників, промисловців і фінансистів. Розпочалося масове повернення поміщиків і капіталістів. Вони відбирали у селян землю, надану їм III Універсалом ЦР, маєтки, заводи і фабрики, палаци. До того ж старі власники вимагали компенсації за збитки. Народні маси позбавлялися політичних прав і свобод. Було ліквідовано 8-годинний робочий день, встановлений III Універсалом ЦР. У селян відбиралися землі та інвентар. Жорстоко придушувалися будь-які прояви невдоволення.

Діяльність гетьманських установ і органів постійно перебувала під суворим доглядом німецько-австрійського окупаційного командування. Воно контролювало відправку до Німеччини зерна, м'яса, меду, цукру, масла, промислового устаткування. Така грабіжницька політика окупаційної влади та гетьманату викликала в народі все більше обурення і опір.

Аналізуючи державотворчу політику П. Скоропадського, треба комплексно підійти не тільки до неї, а й до внутрішньополітичної боротьби між гетьманською владою і соціалістичною опозицією. Соціалістична опозиція в особі Українського національного союзу мала протилежні погляди на державне будівництво політичний курс країни. Дійсно, у процесі державотворення гетьман стикнувся з великими труднощами. Українські політичні партії, що сповідували соціалізм ворожо ставилися до нової влади. П. Скоропадський негативно ставився до державного апарату, що дістався йому від ЦР, і продовжував його перебудову навіть наприкінці свого правління.

У добу Української Держави вдалося здобути певних успіхів, перш за все, в зовнішньополітичній сфері. В економіці відбулись зміни на краще. Відбудовувалися залізниці, мости, дороги. Вдалося налагодити фінансові справи. Цьому сприяли законодавчі акти гетьманського уряду. Гетьман провів важливі судові реформи. Значну увагу П. Скоропадський приділив військовому будівництву. Існувала ціла програма формування регулярних, професійно підготовлених збройних сил. Помітними були здобутки у галузі культури і освіти.

Наприкінці зверніть увагу на причини поразки гетьманського курсу. Треба визначити об'єктивні чинники, що спричинили до поразки політичного режиму П. Скоропадського. Серед них об'єктивні чинники як зовнішньополітичної, так і внутрішньополітичної природи походження.

Наступне питання заняття торкається перебігу революційно-державотворчих процесів в Західній Україні. Спочатку студент повинен пригадати, що західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорщини, окреслити стан «українського питання» в імперії Габсбургів, тривалу політичну боротьбу українського загалу за свої права, українсько-польську конфронтацію в Галичині.

Західноукраїнську Народну Республіку проголосили у Львові 9 листопада 1918 р. Цій події передувало жорстке протистояння української і польської громад. Поляки Галичини вважали цей край своїм і активно готувалися до захоплення там влади з тим, щоб у подальшому приєднати його до Польщі. На дії поляків українці відповіли збройним повстанням і захопленням влади у Львові 1 листопада 1918 р. Було зайнято всі стратегічно важливі об'єкти міста – військові казарми, телеграф, пошта, будинок сейму, банки та ін. У перші дні листопада українці без боїв перебрали владу і в інших містах та місцевостях Галичини. На засіданні Української Народної Ради, яка була утворена ще 18 жовтня 1918 р., було визначено назву Української держави – Західноукраїнська Народна Республіка

З проголошенням ЗУНР вищу владу в краї захопила Українська Національна Рада, яка 9 листопада 1918 р. сформувала уряд ЗУНР – Державний Секретаріат. Українська Національна Рада в «Основному тимчасовому законі» від 13 листопада 1918 р. окреслила конституційні засади новоствореної української держави. В ньому проголошувалося верховенство і суверенітет народу, який реалізує свої конституційні права через представницькі органи, обрані на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування за пропорційною виборчою системою. Виборчим правом наділялися всі громадяни держави, незалежно від національності, віросповідання, статі. До виборів парламенту (Сейм) вся повнота законодавчої влади належала Українській Національній Раді, а виконавчої – Державному Секретаріатові.

Звертаємо увагу, що під час розгляду даного питання необхідно ретельно проаналізувати державотворчі зусилля української соціалістичної влади Наддніпрянщини і української ліберальної влади Галичини. Різна природа походження цих двох суспільно-політичних напрямків обумовлювала інколи відмінну стратегію і тактику в питаннях державотворення. Уяснивши це, студенту легше буде зрозуміти, наприклад, трагічну, коротко плінну долю спільного утворення УНР і ЗУНР.

Обов'язково треба звернути увагу на геополітичний чинник в житті ЗУНР. Навіть побіжний огляд історії існування західноукраїнської державності дає всі підстави стверджувати, що головні військово-політичні зусилля керівництво ЗУНР спрямовувало саме на виживання країни в умовах ворожого оточення. Поляки не полишали намірів повернути собі Східну Галичину. Вони почали бойові дії проти ЗУНР. Під тиском переважаючих сил ворога українська влада і її військо 22 листопада 1918 р. залишили Львів і переїхали спочатку до Тернополя, а в перших числах січня 1919 р. – до Станіслава. Тогочасний світ не передбачав утворення незалежної ЗУНР. Країни Антанти підтримували поляків і планували передати західноукраїнські землі Польщі. Навіть об'єднання УНР і ЗУНР в Соборну Україну не сприймалося західними країнами. Антанта відмовляла українцям в праві мати власну незалежну національну державу. Фактично доля ЗУНР залежала від подій на польсько-українському фронті й загальної ситуації в об'єднаній країні.

Уряд ЗУНР, незважаючи на війну, яку розв'язала проти неї Польща, будував державний апарат влади. Повітові комісари, які представляли місцеву владу наділялися значними повноваженнями з тим, аби ефективно вирішувати проблеми місцевих громад. Повітовим комісаром, наприклад, підлягали повітові харчові комітети, а також повітові коменданти і коменданти жандармерії. Останні були створені в листопаді 1918 р. з метою охорони громадського порядку, державного та особистого майна, громадської безпеки. Крім того, значну увагу уряд ЗУНР приділяв розбудові судочинної системи, яка складалася з 12 судових округів і 130 судових повітів.

У січні 1919 р. було проведено реорганізацію армії, яка звалася Українська Галицька Армія. До неї входила піхота, кіннота, артилерія, санітарна та ветеринарна служби, інтендатура тощо. Було розроблено систему звань і відзнак, державну платню тощо. УГА мала три корпуси, які ділилися на окремі підрозділи. УГА зарекомендувала себе як боекватне, дисципліноване військо. УГА боронила інтереси ЗУНР, захищала українські землі від агресорів.

У висновках треба визначити причини поразки ЗУНР, де серед головних була геополітична блокада з боку Антанти державотворчих намірів західних українців.

П'яте питання повертає студента до Наддніпрянщини. Розглядаючи його, необхідно використати вже набуті знання попереднього матеріалу семінару. Цілком логічним буде застосування історичних фактів з доби УЦР, гетьманату П. Скоропадського, ЗУНР. Пропоноване питання наочно ілюструє запеклу внутрішньополітичну боротьбу за владу в Україні між різними суб'єктами українського політичного істеблішменту. Зверніть увагу, що вона проходила на

тлі загальноєвропейських, загальносвітових подій: закінчення Першої світової війни й повоєнного облаштування світу.

Українські партії і організації, які перебували в опозиції до гетьмана П. Скоропадського і об'єдналися в Український Національний Союз, на таємному засіданні УНС 14 листопада 1918 р. створили Директорію на чолі з В. Винниченком. Вона очолила народне повстання проти гетьмана, яке почалося 14 листопада. Уже 19 грудня 1918 р. Директорія урочисто в'їхала у Київ. Відновлено УНР.

Необхідно проаналізувати соціально-економічний, суспільно-політичний курс Директорії в середині країни і, по-можливості, порівняти його з політикою ЦР. Директорія схилилася до соціалістичного шляху розвитку другої УНР. Вона продовжувала політичний та економічний курс ЦР. Проте лідери Директорії на відміну від провідників ЦР чітко стояли на позиції незалежності України.

Радимо уважно придивитися до природи походження самої Директорії. Вона, розглядаючи себе як тимчасовий революційний орган, запевнила, що передасть свої права і повноваження лише трудовому народові незалежної другої УНР.

У середині самої Директорії розгорнулася палка дискусія щодо моделі державності – європейського чи радянського зразку. Формально було досягнуто компромісу, суть якого зводилася до того, що за основу розбудови держави було взяти так званий «трудоий принцип» або «принцип трудових рад» (в губерніях і повітах створювалися трудові ради, а в центрі – Конгрес трудового народу).

Цей період насичений важливими, вирішальними для подальшої долі України подіями. Він наочно показує, що здійснення важких кроків державотворення в умовах війни завжди призводить до викривлення і деформації попередніх планів та ідей щодо цього. Як ніколи, суспільству потрібні спокій і злагода, тим більше за умов існування значного прошарку денационалізованих українців і представників інших національностей. Директорія розв'язувала в умовах перманентної зовнішньої агресії в українські землі конче важливе питання, пов'язане з геополітичним місцем України. Географічне положення, природні та людські ресурси, промисловий і сільськогосподарський потенціал завжди знаходились і будуть знаходитись у полі зору зовнішніх чинників впливу, які досить часто є ворожими для України. Тому вкрай важливим для Директорії було вироблення оптимального військово-політичного курсу, який би забезпечив розвиток надбань української революції і привів країну до демократичної європейської спільноти. Протягом певного часу військово-політичний курс Директорії зазнавав змін і корегувався в залежності від конкретно-історичної обстановки як в самій УНР, так і довкола

неї. Він проходив етапи від «нейтрального статусу» УНР до спроб знайти порозуміння з Антантою та Польщею. Військово-політичний курс Директорії зазнавав і внутрішніх впливів, і зовнішніх, що робило його вразливим, інколи малоефективним. Отже, як вже згадувалося вище, на хід державотворчих процесів в українських землях суттєво впливав геополітичний чинник.

На формування військово-політичного курсу УНР доби Директорії істотно впливали позиції провідних політичних партій України. У перші місяці існування Директорії на її військово-політичну активність справляли вплив головним чином рішення УСДРП. Важливою особливістю процесу розробки і запровадження певного військово-політичного курсу України було намагання провідних діячів країни надати йому загальноукраїнський характер. 22 січня 1919 р. на Софіївській площі у Києві відбувся урочистий Акт злуки УНР та ЗУНР. Відтепер ЗУНР перетворилася на Західну область (ЗО) УНР з тимчасовим збереженням свого політичного устрою та з автономним статусом. А керівництво автономної області увійшло до складу загальноукраїнського.

Проте створення Соборної України, а відтак і спроби формування спільного військово-політичного курсу УНР, у практичній площині виявилися досить суперечливими і багато в чому формальними. Причиною цього явища була низка суттєвих внутрішніх розбіжностей між Директорією і політичними колами ЗО УНР. Так, наприклад, у складі Директорії та її Уряді чільне місце посідали представники соціалістичних партій з притаманними їм суспільною демагогією та соціальним максималізмом, що обумовлювало в основному «лівий» характер політики державних органів УНР. Натомість у Галичині найбільш впливовими були ліберально-консервативні кола. До того ж загальний хаос у державі, «отаманщина» в УНР різко контрастували з високим рівнем організації державного ладу в ЗО УНР. Крім того, суто політичні розбіжності значно поглиблювалися наявністю істотних історико-культурних, соціально-психологічних відмінностей поміж регіонами України. Мабуть, саме в цьому криється сенс так званого «галицького сепаратизму», в якому часто звинувачували наддніпрянці своїх галицьких колег за їх наміри вирішувати долю ЗО УНР у відриві і незалежно від майбутнього всієї української державності. А ще керівництво ЗО УНР відштовхувала лінія С. Петлюри на зближення з Польщею, що вважалася найпершим ворогом галичан. Це спонукало останніх до пошуку зовнішньої допомоги навіть у генерала А. Денікіна ціною визнання необхідності відновлення єдиної Російської імперії, сподіватись виторгувати автономію Галичині в її складі. Складний процес вироблення і запровадження Директорією власного військово-політичного курсу мав декілька етапів еволюції. Протягом цих етапів під тиском внутрішніх і зовнішніх чинників кардинально змінювалися пріоритети і напрями

військових і дипломатичних зусиль керівництва УНР у забезпеченні життєздатності своєї влади.

Під час аналізу історичного матеріалу, присвяченого добі Директорії, важливо враховувати, що внутрішня і зовнішня ситуація, в якій опинилася Директорія УНР, була дуже складною. Україна була оточена ворогами з усіх боків. На її території діяли шість ворожих армій. На заході військові дії проти України вели польські війська, які підтримувала Антанта. На південному сході загрозували білогвардійські війська А. Денікіна. Південь України окупували англо-американські, французькі загони та їх союзники, які підтримували білогвардійців і прагнули поновлення імперської Росії. Зі сходу війну проти Директорії УНР почала Радянська Росія. Крім того, в Україні розгорнулася отаманщина (наприклад, махновщина).

Залишена напризволяще, Директорія активно шукала виходу з важкого становища, прагнула у будь-який спосіб зберегти українську державність. Вона намагалася знайти підтримку з боку країн Антанти. З цією метою делегація УНР проводила важкі переговори з командуванням окупаційного корпусу Антанти в Одесі. Друга делегація відбула на Паризьку мирну конференцію з метою визнання міжнародним співтовариством права за українцями мати свою державу. Проте країни Антанти у підсумку проігнорували зусилля Директорії, відмовилися визнати незалежність УНР, надати їй військово-технічну і політичну підтримку у війні проти російських більшовиків і поляків.

Таким чином, формування Директорією УНР військово-політичного курсу держави відбувалось у надзвичайно складних, несприятливих умовах - на тлі кризових явищ як у політичному, так і в економічному житті суспільства, викликаних національно-визвольними змаганнями українців, Першою світовою війною, розпадом Російської та Австро-Угорської імперій.

Прихід до влади Директорії стався внаслідок неспроможності попереднього режиму Гетьмана П. Скоропадського розв'язати ті нагальні, болючі проблеми внутрішнього і зовнішнього життя, що так гостро постали перед українськими ватажками у процесі спроб утвердити незалежність України.

Говорячи про вплив внутрішньополітичних чинників на створення військово-політичного курсу новою соціалістичною владою, що за допомогою зброї скинула Гетьмана, слід розглядати цей процес комплексно, у тісному взаємозв'язку та взаємообумовленості різних фактів та подій.

До таких чинників можна віднести характер офіційних рішень, що приймалися Директорією, Урядом та Конгресом трудового народу, позиції лідерів держави з тих чи інших актуальних питань, боротьбу різних політичних сил і партій, поглядів і думок, викликаних не лише відсутністю єдності у складі

Директорії та серед політичних еліт Сходу і Заходу України, але і подекуди безкомпромісним зіткненням інтересів, цілей, завдань, навіть програм окремих течій та рухів у галузях внутрішнього і зовнішнього життя країни.

Без перебільшення можна стверджувати, що чи не найвирішальнішим фактором, який формував загальний військово-політичний клімат в УНР і навколо неї, була громадянська війна і зовнішня агресія з боку сусідніх держав, які на землях України і за рахунок її ж народу намагалися задовольнити свої інтереси. Хоча зовнішнє втручання при підтримці місцевих антиукраїнських сил не є у повній мірі внутрішнім чинником, та воно стало тим каталізатором, який прискорював розподіл і перегрупування політичних партій і сил з їх уподобаннями і симпатіями з огляду на вкрай мінливу картину тогочасної української дійсності.

Отже, гострі розбіжності і суперечки як у складі Директорії, так і між Наддніпряниною і Галичиною, не кажучи вже про різючу відмінність поглядів цих сил на питання про орієнтацію чи то на Антанту, чи то на Радянську Росію, чи на Польщу, перешкодили утворенню і збереженню того загальнонаціонального інтересу, який би об'єднав українське суспільство навколо однієї мети, заради якої лилась українська кров.

Загальні концептуальні засади військово-політичного курсу народжувались досить часто не виважено та не вивірено на основі чітко розроблених стратегічних загальнодержавних планів, а виникали зненацька, як запізніла відповідь на той чи інший зовнішній чи внутрішній момент. Таке перманентне відставання теорії від практики створювало необхідність термінового запобігання конкретній діяльності ворожих УНР сил, у пожежному порядку мінімізуючи їх руйнівний наслідок по відношенню до молодої держави. Звісно, така форма прийняття Директорією військово-політичних рішень була неефективною і завдавала відчутних ударів національним інтересам України. У прийнятті конкретних практичних кроків, що визначали подальшу долю країни, перевагу мали ті сили, які, інколи навіть не маючи чіткої концепції, за своїм владним становищем могли реально впливати на хід подій.

Все це суттєво ускладнювало спроможність Директорії виробляти і втілювати в життя відповідний військово-політичний курс, що характеризувало цю владну політику як кволу і пасивну, таку, котра змушена була увесь час йти на не вигідні й принизливі для УНР поступки і компроміси.

Рекомендуємо продумати узагальнюючі висновки до теми семінару, в яких показати історичне значення Української революції 1917-1920 рр. як ще одної спроби українців здобути собі омріяну державність.

Тема 8. Розвиток України в умовах утвердження тоталітарного режиму (1920-1939 рр.)

1. Встановлення комуністичного політичного режиму в Україні в 20 – 30-х років ХХ ст.: соціально-економічні перетворення (НЕП, індустріалізація, насильницька колективізація).

2. Складання і розвиток тоталітарних принципів організації державного і суспільного життя в УРСР 20-30-х рр. ХХ ст. (політика українізації, голодомор 1932-1933 рр., сталінські репресії).

Мета практичного заняття: проаналізувати сутність комуністичних перетворень в Україні соціально-економічного, державного і суспільного спрямування, показати катастрофічні наслідки політики сталінського тоталітарного режиму для українського народу.

Розгляд першого питання вимагає чіткого розуміння, що відповідні події зазначеного періоду можна охарактеризувати як великий соціальний експеримент. Хитання комуністичної влади від політики «воєнного комунізму» до НЕПу, індустріалізація і насильницька колективізація підтверджують наведену тезу.

Студент повинен розібратися в причинах, які змусили більшовицьке керівництво запровадити НЕП. По суті це була чергова поразка радянської влади на шляху так званого соціалістичного будівництва. Під час НЕПу використовувалися ненависні для комуністичного режиму ринкові, товарно-грошові відносини. Крім того, було дозволено навіть приватну власність, проти якої завзято боролися більшовики-комуністи.

Аналіз особливостей соціально-економічного розвитку безпосередньо пов'язаний зі зростанням незадоволенням в країні політикою «воєнного комунізму». Над більшовиками на чолі з В. Леніним нависла реальна загроза втрати політичної влади в Росії.

Детальний розгляд головних ознак і проявів НЕПу рекомендуємо здійснювати крізь призму перетворень в окремих галузях економіки: НЕП в сільському господарстві; НЕП в промисловості; НЕП в торгівлі; НЕП в фінансовій сфері.

Зверніть увагу, що Україна, втративши незалежність під час Української революції 1917-1920 рр., опинилася під владою більшовиків. Це означало, що український народ змушений був брати участь в цьому масштабному соціальному експерименті комуністичної влади під гаслом соціалістичного будівництва.

Друге питання потребує з'ясування причин, етапів, джерел фінансування і результатів політики індустріалізації. Отже, індустріалізація – це система заходів спрямованих на прискорений розвиток перш за все важкої промисловості з метою технічного переозброєння СРСР і зміцнення його обороноздатності.

Політика індустріалізації була ухвалена грудневим 1925 р. XIV з'їздом ВКП (б). Її метою було перетворення СРСР з аграрної в аграрно-індустріальну країну. Політика індустріалізації ділилась на декілька етапів, цими етапами виступали так звані п'ятирічки.

Націоналізована промисловість працювала неефективно. Причини цього крились в недостатній кількості кваліфікованих кадрів робітників і спеціалістів, в застарілому технічному оснащенні заводів і фабрик, відсутності зовнішніх джерел фінансування великого капітального будівництва.

Постало питання, де взяти кошти на розгортання індустріального будівництва. Л. Троцький, Г. Зинов'єв, Л. Каменєв висловилися за інтенсивне перекачування коштів із села шляхом підвищення податків на сільськогосподарську продукцію і цін на промтовари. Невигідний для селян штучний розрив у цінах на промислові та сільськогосподарські товари дістав назву «ножиці цін».

Таким чином, навіть в умовах ринку, який автоматично приводив до еквівалентності в обміні між містом і селом, держава могла завищувати ціни на промтовари, тому що націоналізація промисловості перетворила її на монополіста.

Зверніть увагу на неоднозначні підсумки індустріалізації. Промисловий потенціал України формувався диспропорційно і нерівномірно: посилювалися й розширювалися традиційно індустріальні райони – Донбас та Придніпров'я, а промисловість досить густо заселеного Правобережжя помітно відставала в темпах розвитку.

Уже протягом перших п'ятирічок остаточно було зламано механізм саморегуляції економіки. Централізація економічного життя врешті-решт призвела до формування командно-адміністративної системи. У цей час особливо чітко виявляється тенденція фактичної монополізації Москвою управління промисловістю республіки. Наростаюча централізація, повернення до командних методів управління економікою зумовлювали відчуженість робітничого класу від засобів виробництва, зниження життєвого рівня народу.

Таким чином, процес індустріалізації в Україні мав низку особливостей: інвестування у промисловість республіки значної частини коштів; побудова в Україні в роки перших п'ятирічок більшості запланованих промислових об'єктів; нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу

республіки; поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей, витіснення приватного сектора.

Наслідки індустріалізації були суперечливими й неоднозначними. З одного боку, це позитивні зрушення: прогресивні зміни в структурі господарства на користь промисловості, досягнення промисловістю республіки головних індустріальних показників європейського та світового рівнів. З іншого – форсована індустріалізація стимулювала появу багатьох негативних тенденцій: домінуюче привілейоване становище виробництва засобів виробництва, побудова й реконструкція підприємств-монополістів, диспропорційне та нерівномірне формування промислового потенціалу республіки, наростаюча централізація економічного життя, повернення до командних методів управління, посилення експлуатації трудящих, поглиблення відчуженості робітничого класу від засобів виробництва.

Людство стало свідком відчайдушної, але безуспішної спроби утвердити небачену господарську систему – цілком відірвану від ринку.

Розглядаючи насильницьку колективізацію в Україні, треба визначити причини її проведення. При чому, необхідно диференціювати причини політичного та економічного змісту. Такий підхід дасть змогу побачити, наскільки нагальною за тих умов було її проведення, а також з'ясувати справжні наміри сталінського керівництва щодо українського селянства. Метою сталінського комуністичного уряду СРСР і його сателітів в Україні було знищення українського селянина-власника, селянина-господаря, який в своїй переважаючій більшості не хотів йти до колгоспів.

Командні методи в економіці спрацьовували погано. Тому радянське керівництво не змогло провести планову перекачку коштів з аграрного сектора в промисловість шляхом занижених цін на сільгосппродукцію. Державні ціни часто становили лише 1/8 ринкових, а за таких умов селяни просто відмовлялися продавати свій товар. Лозунг соціальної колективізації, висунутий Сталіним на початку 1928 р., змінив характер перетворень на селі. Цей лозунг суперечив самій ідеї добровільного об'єднання селян у колективні господарства. Колгоспи були потрібні Сталіну, щоб подолати хлібозаготівельну кризу й одержати від села додаткові кошти для індустріалізації. Надзвичайні заходи були придатні лише для вилучення готової продукції. З їх допомогою неможливо було примусити селян-одноосібників постійно виробляти товарний хліб.

Студент повинен знати, що крім мети забрати продовольство позаекономічними методами, компартійна верхівка виконувала ще й важливе для них політичне завдання: пролетаризувати село, нищивши потяг до індивідуалізму й приватної власності. Адже українське село вперто

продовжувало демонструвати свою відокремленість від комуністичної доктрини.

Звертаємо увагу, що основну протидію процесу колективізації виникав з боку заможного селянства, яке отримало назву куркулів. Тому закономірно, що колективізація супроводжувалася «політикою ліквідації куркульства як класу». Перша хвиля розкуркулення прокотилася республікою з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона охопила 309 районів, де налічувалося 2 524 тис. селянських господарств. Станом на 10 березня під розкуркулення потрапило 61 887 господарств, тобто 2,5%.

1930-1931 рр. були періодом наступу на куркуля. ЦК ВКП(б) планував конкретні цифри: 60 тис. заарештувати (їхні сім'ї виселялися), 150 тис. сімей заслати до північних районів, відбираючи їхнє майно, в кожній області переселяти 3-4% цих селян. Внаслідок такої розкладки з України на знищення й висилку припадало від загальної кількості населення близько 40 тис. сімей, 150-200 тис. – на розкуркулення. Ці планові цифри були майже повсюдно перевиконані. Уряд, як і 1919 р., прагнув нейтралізувати селянство, знищивши його еліту, тобто заможних господарів – найбільш освічену, шановану й авторитетну частину населення. Бригади по розкуркуленню часто склалися з класово чужого або кримінального прошарку. Вони виганяли розкуркулених на вулицю роздягнутими догола, били, пиячили в їхніх будинках, стріляли над головами затриманих, примушували копати ями для власного розстрілу, забирали собі кращі речі депортованих, роздягали жінок і робили обшук тощо. Розкуркулених селян без права на повернення висилали до Карелії, Комі, Мурманська, Північного Уралу. Всього за роки колективізації в республіці було експропрійовано й вислано до 200 тис. господарств – кожен третю сім'ю з числа розкуркулених.

Необхідно звернутися і до статистичних даних, щоб побачити комплексність і складність проблеми. Так за 1930 р. в СРСР було зареєстровано 13754 селянські заворушення, в тому числі 4098 – в Україні (насправді реальна статистика значно більша). В них взяли участь понад 1 млн. українських селян.

Наслідки насильницької колективізації в Україні були жахливими. Переважна більшість українського селянства була проти колгоспів, вона вороже поставилася до колективізації, чинила опір, бойкотувала запис до колгоспів. Заможних селян піддавали репресіям. Радянська влада знищила селянина-господаря, перетворивши його на залежного від держави робітника-жебрака. Було знищено багатовіковий уклад селянського життя в Україні. Сільське господарство збанкрутило і було відкинуте назад на десятки років. За рахунок села фінансувалася індустріалізація. Більшовикам вдалося реалізувати план форсованої колективізації тому, що вони вдалися до репресій,

насильницьких методів і голодомору. Прямим наслідком насильницької колективізації став голодомор в Україні 1932-1933 рр., що є геноцидом українського народу.

Друге питання стосується здебільшого політико-ідеологічної сфери життя українського суспільства в умовах комуністичного тоталітарного режиму. Закцентуйте увагу на політиці так званої «українізації», голодоморі 1932-1933 рр., «Великому терорі» (політичні репресії). Зрозуміло, що політико-ідеологічна сфера життя тогочасного українського суспільства значно ширша. Нам здається, що рекомендований перелік проблем охоплює найголовніші, найпоказовіші сторони тогочасної трагічної дійсності в Україні.

На початку 20-х років комуністична партія залишалася значною мірою чужим тілом в українському суспільстві і спиралась передусім на неукраїнські елементи. У 1922 р. з 55 тис. членів партії 54% становили росіяни, 23% – українці, 14% – євреї. В урядовому апараті українці становили 35%. Щоб втримати владу, необхідно було надати партії та уряду більш національного характеру. компартія розпочала кампанію, спрямовану на розширення підтримки з боку неросійських народів, щоб завоювати їхню прихильність. На ХП з'їзді РКП (б) у квітні 1923 р. керівництво партії почало політику «коренізації».

Український варіант цієї політики увійшов в історію під назвою «українізації». Що спонукало більшовицьке керівництво до такого повороту? Можна погодитись з тими істориками, які вважають, що це була вимушена, компромісна політика. Українізація була спробою опанувати українським національним відродженням і спрямувати цей процес в русло соціалістичного будівництва.

Що стосується зовнішніх чинників, то коренізація мала на меті створити у світового співтовариства враження, що партійно-державне керівництво СРСР піклується про національні меншини, забезпечуючи гармонійний і вільний розвиток радянських республік.

Кампанія українізації охопила всі царини життя України. Найбільший вплив вона справила на освіту. Ради приділяли велику увагу ліквідації неписьменності. З 1925 р. відбувалась посилена українізація партії та державного апарату. Відродження переживала українська преса, яку в свій час жорстоко душив царський режим. Робилися спроби українізувати армію – з цією метою в Харкові було створено Школу червоних старшин. Почався процес дерусифікації міст, якому сприяв масовий наплив до них українського селянства, спричинений колективізацією та індустріалізацією. Політика українізації позитивно вплинула на робітничий клас. Завдяки українізації

українська мова перестала бути романтичною, мало зрозумілою. Вона перетворилася на основний засіб спілкування й самовираження суспільства.

Але поряд з успіхами українізації зростав і опір їй, який чинили частина партійного керівництва, російська бюрократична верхівка трестів і синдикатів, російське міщанство і пролетаріат, Червона Армія, ієрархія Руської православної церкви. І вже в другій половині 20-х років українізація зазнає перших ударів. А остаточно вона була згорнута на початку 30-х років.

Таким чином, з боку комуністів українізація була лише тимчасовим тактичним маневром. Насправді російські та українські комуністи не хотіли реального відродження української культури, мови та історії, бо це підняло б національну свідомість народу і неминуче потягнуло б за собою питання про незалежність України.

Голод 1932-1933 рр. став для українців тим, чим був голокост для євреїв і різанина 1915 р. для вірменів. Як трагедія, масштаби якої неможливо збагнути, голод травмував націю, залишивши на її тілі глибокі соціальні, психологічні та демографічні шрами, які вона носить до сьогодні. Кинув він і чорну тінь на методи й досягнення радянської системи.

З огляду на тривалу традицію приватного землеволодіння українці чинили колективізації упертіший опір, ніж росіяни. Тому на Україні, як ніде, комуністичний режим здійснював свою політику – з усіма її страхітливими наслідками – швидшими темпами, ніж в інших республіках.

Інші вважають, що голод був для Сталіна засобом послаблення українського націоналізму. Зрозуміло, що пов'язаність націоналізму з селянством не оминуло пильності радянського керівництва. Сталін казав, що «селянське питання було основою, квінтесенцією національного питання... По суті, національне питання є селянським питанням». У 1930 р. провідна українська комуністична газета далі розвинула це ототожнення, заявивши: «спеціальне завдання колективізації на Україні полягає в тому, щоб ... знищити соціальну базу українського націоналізму – індивідуальне селянське господарство». Тому можна дійти висновку, що у кращому випадку Сталін вважав смерть мільйонів людей необхідною ціною індустріалізації. В гіршому ж він свідомо дозволяв голодові змитати всякий опір у цій особливо неспокійній частині його імперії.

Вартим уваги аспектом голоду є намагання викреслити його з суспільної свідомості. Ще до зовсім недавнього часу радянська позиція зводилася до заперечення самого факту голоду. Якби стали відомими всі масштаби трагедії, то, цілком очевидно, це завдало б серйозної шкоди тому образу країни, що його прагнула створити Москва як у себе вдома, так і за кордоном. Тому влада довго забороняла відкрито говорити про голод в СРСР.

Отже, голодомор в Україні був штучним, спланованим сталінським керівництвом злочином проти українського народу. Безпосередню політичну відповідальність за це лежить на Й. Сталіні, В. Молотові, С. Косіорі, П. Постишеві, М. Хатаєвичі, Л. Кагановичі та інших комуністичних ватажках СРСР.

За останніми даними українських істориків під час голодомору 1932-1933 рр. загинуло близько 10 млн. чоловік. 26 листопада 2006 р. на пропозицію Президента України В. Ющенко Верховна Рада України визнала голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу.

Політичні репресії – ознака сталінського тоталітарного режиму, який за своєю суттю є злочинним. Розглядаючи цю частину питання, студент повинен уяснити для себе, що таке сталінізм, його природу походження. Очевидно, сталінізм тісно пов'язаний з марксизмом та ленінізмом. Можна стверджувати, що сталінізм – це політико-ідеологічна система поглядів, політична практика реалізації тоталітарного репресивного режиму влади.

Сталінську політику взагалі необхідно розглядати як знаряддя формування тоталітарної політичної системи, а також побудову держави за допомогою диктаторських репресивних механізмів. Сталінська політика повністю централізує усі сфери державного й суспільного життя, спираючись на карально-репресивні органи. Центральною ланкою цієї антилюдської тоталітарної системи був культ особи Й. Сталіна.

Розумінню глибинних причин такого жахливого явища в Україні, якими були масові політичні репресії, допоможе аналіз традиційних комуністично-більшовицьких та суто сталінських політико-ідеологічних категорій, понять й комуністичних класових пріоритетів. Наприклад, комуністичні погляди на класову боротьбу, диктатуру пролетаріату, насильство для досягнення мети, зневага до інтелігенції, позбавлення політики загальнолюдських норм моралі тощо.

Головною особливістю насадження і дії сталінізму Україні було те, що в республіці проводилася масштабна й жорстока кампанія проти так званого «українського націоналізму». Сталінські компартійні ідеологи тлумачили його досить широко і приблизно. Головне – знайти «ворога народу». Під це тавро міг потрапити будь-хто, тому репресивна війна проти «ворогів народу» охопила значну частину українського загалу, особливо українську інтелігенцію як носія національної духовності.

Україною прокотилося три хвилі масових репресій: перша (1929-1931 рр.) – розкуркулення, депортації; друга (1932-1934 рр.) – штучне посилення голодомору конфіскацією продовольства, постишевський терор, репресивний спалах після смерті С. Кірова; третя (1936-1938 рр.) – доба «Великого терору».

Дозуючи тиск і відвертий терор, репресивний апарат комуністичної влади ДПУ-НКВС, який був невід'ємною частиною тоталітарного режиму, мав виконати три головні завдання: ліквідувати організовану опозицію та індивідуальне інакомислення у партії та країні; забезпечити державу через систему ГУЛАГу безплатною робочою силою; тримати під жорстким контролем хід суспільних процесів.

Командні методи часів громадянської війни переносились в умови мирного будівництва, партійний апарат поступово привласнював собі права й обов'язки державних органів і громадських організацій, згорталась внутрішньопартійна демократія, зростали репресивні функції адміністративних органів. На цьому фоні і майже без будь-якого протесту з боку маси партійців відбувалось зосередження влади в руках однієї людини – Сталіна, поступово виник культ його особи. Соціально-політичний рівень багатьох комуністів не дозволяв їм зрозуміти негативні процеси й рішуче їх зупинити. Друга частина комуністів вважала правомірним використання командних методів управління і в умовах мирного часу.

Через розширення адміністративно-командної системи роль громадських організацій в управлінні стала падати, а з часом деякі з них були ліквідовані. Замість цього насаджувалась громадська робота, яка виконувалась у наказному порядку.

Керівники КП(б)У Л. Каганович, С. Косіор, П. Постишев та інші докладали чималих зусиль для утвердження командних методів управління економікою і суспільним життям, сприяли розширенню беззаконня, жертвами якого часто ставали й самі.

Протягом 1930-1941 рр. в Україні було «виявлено» понад 100 різних «центрів», «блоків» і «організацій». Безжально знищувалась українська національна еліта. Тільки в інспірованій справі «Спілки визволення України» (СВУ) було репресовано 45 провідних учених, письменників та ін. «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, – відверто говорив один із слідчих у справі «СВУ» Брук. – Це наше завдання, і воно буде виконане: кого не поставимо – перестріляємо». Злочинна система розстрілювала українське відродження.

Невинними жертвами репресій ставали насамперед найяскравіші постаті українського національного відродження – М. Бойчук, М. Зеров, М. Хвильовий, Л. Курбас. В Академії наук України, за неповними даними, було репресовано 250 осіб, із них 19 академіків. Жахливого удару було завдано українській літературі: 39 письменників було знищено, 212 примушено замовкнути, 64 заслано, а 83 емігрували.

Незадоволення Сталіна українцями не викликало подиву. Українське село ніколи не підтримувало більшовиків, а в міру того як у міста – ці традиційні бази підтримки комуністів – вливалися мільйони селян, ставала реальною загроза перетворення їх на благодатний ґрунт для «українського націоналізму» та «сепаратизму».

Небачені репресії, що набули різних форм у 20-30-х роках (розкуркулення, депортації, голодомор, викриття «шкідницьких організацій» та ін.), були важливою умовою функціонування тоталітарного режиму, оскільки вони в політичній сфері придушували опозиційні сили, нейтралізували потенційних противників системи, блокували розвиток громадянського суспільства, давали змогу майже повністю контролювати розвиток суспільних процесів; в економічній сфері – сприяли підтриманню основного стимулу до праці – страху, забезпечували систему дармовою робочою силою, у соціальній сфері – розколювали суспільство, протиставляли його верстви одна одній, створювали атмосферу взаємної підозри та недовіри, шляхом безперервних пошуків ворога (хто не з нами, той – проти нас) забезпечували збереження важливих функціональних якостей системи – примусової дисципліни та єдності.

Тема 9. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)

1. Початок Другої світової війни. Вхідноукраїнських земель до складу УРСР.
2. Україна в планах Гітлера.
3. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Оборонні бої на території України.
4. Фашистський окупаційний режим в українських землях. Комуністичний і національний визвольні рухи в Україні.
5. Визволення України від фашистських загарбників.

Мета практичного заняття: розглянути військово-політичні причини початку Другої світової війни, а також процес входження західноукраїнських земель до складу УРСР; простежити роль українського чинника в Другій світовій війні; показати перебіг військових дій на території України під час нападу фашистської Німеччини на СРСР, роль визвольних рухів в Україні в боротьбі проти нацистських окупантів.

Опрацювання першого питання необхідно почати з аналізу міжнародної ситуації наприкінці 30-х років. Зверніть увагу, що вона характеризувалася

зростаючим напруженням, небезпекою виникнення нової світової війни, яку провокувала фашистська Німеччина. Очевидно, назрівав конфлікт за перерозподіл сфер впливу як в Європі, так і в світі.

Західні країни відверто потурали агресивним планам Гітлера. Вони не тільки не протидіяли загарбницьким прагненням фашистів, а й продовжували політику так званого умиротворення Німеччини. Це вилилося у задоволення територіальних претензій Німеччини за рахунок деяких земель Східної Європи.

Зверніть увагу на актуальність «українського питання» напередодні війни. Роз'єднаність українських земель, їх перебування у складі чотирьох держав (СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини) було не лише болючою проблемою великої європейської нації, а й одним з найскладніших моментів політичного становища в Центральній та Східній Європі у передвоєнні роки. Гітлер використовував «українську карту» в своїх агресивних планах. Він розглядав Україну як майбутній плацдарм для завоювання СРСР.

З'ясуйте, чому західноукраїнські землі у серпні 1939 р. опинилися в епіцентрі європейської політики. Мова йде про нацистсько-радянський пакт від 23 серпня 1939 р. Проаналізуйте не тільки його, а й нацистсько-радянські відносини передвоєнної доби. Це дасть змогу зрозуміти деякі аспекти початку Другої світової війни.

Студент повинен уважно поглянути на механізми початку Другої світової війни. В цьому контексті особливої уваги заслуговує приєднання за допомогою Червоної Армії західноукраїнських земель до УРСР. 17 вересня 1939 р. радянські війська вступили у Східну Польщу і зайняли майже всі землі, населені українцями та білорусами. За чотири тижні польська держава перестала існувати. У червні 1940 р. СРСР змусив Румунію віддати Бессарабію та Буковину. Таким чином, до Української Радянської республіки було прилучено понад 7 млн. мешканців Західної України.

Необхідно проаналізувати політику сталінського керівництва в західноукраїнських землях. На наш погляд, тут криється пояснення ворожого ставлення тогочасних західноукраїнців до радянської влади і Росії. Деякі політичні заходи Рад принесли західним українцям конкретні покращення. Було багато зроблено для українізації та зміцнення системи освіти. Були націоналізовані промислові й торговельні підприємства, що раніше контролювалися переважно поляками та євреями. Але чи не найпопулярнішим кроком стала експропріація радянською владою польських землевласників і обіцянка перерозподілити між селянами їхні землі. Проте паралельно з цими реформами Ради почали демонтувати створені західними українцями політичні, соціально-економічні та культурні інфраструктури. Поведінка численних радянських чиновників, які потоком пливли у Західну Україну, мало що

зробила для обілення образу нового режиму. Звиклі до «пролетарських» методів роботи, вони нерідко шокували західняків примітивністю й грубістю, які не личили носіям «передового соціалістичного ладу». Представники Радянської України, які майже повсюдно користувалися російською мовою, швидко розвіяли ілюзії про їхню хвалену «українськість». Незабаром було оголошено, що землі, експропрійовані у польських землевласників і «віддані» найбільшим селянам, тепер підлягають колективізації. Радянська влада заборонила викладання релігії в школі, конфіскували церковні землі та посилили антирелігійну пропаганду. Аналогічна політика проводилася щодо православної церкви на Волині, де, крім того, робилися намагання підпорядкувати її московському патріархові.

Навесні 1940 р. режим відкинув маску демократичності та розпочав широкомасштабні репресії – як проти українців, так і проти поляків. Найбільш поширеним і страшним їхнім різновидом стала депортація. Тисячі ув'язнених «ворогів народу» без усякого попередження, суду чи навіть формального звинувачення арештовували, заганяли у вагони для худоби й вивозили до Сибіру й Казахстану для невільницької праці у страхітливих умовах. Багато депортованих гинули, часом цілими родинами. За даними митрополита Андрія Шептицького, з однієї лише Галичини радянська влада депортувала близько 400 тис. українців.

Включення Західної України до складу Української РСР, без сумніву, було подією великої історичної ваги, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Але через свою обмежену тривалість це насильне об'єднання не спричинило глибоких змін ні в Західній, ні в Радянській Україні. І все ж воно мало певний вплив: перше знайомство з радянською системою виявилось для західних українців в основному негативним досвідом, у результаті якого багато з них дійшли висновку, що «більшовицької» влади слід уникати будь-якою ціною.

У другому питанні студенти повинні звернути увагу на стратегічну важливість України в Другій світовій війні як для СРСР, так і для Німеччини. Чим це можна пояснити? По-перше, геостратегічним положенням українських земель, а, по-друге, її людським та економічним потенціалом.

Як для гітлерівців, так і для сталінського керівництва Україна представляла територію, що мала стратегічне значення. Так на передодні Великої Вітчизняної Війни (1940 р.) Україна виробляла 64,7 % чавуну в СРСР, 48,8 % сталі, 67,6 % залізної руди, 50,5 % вугілля, 74,5 % коксу. Доля України в зборі зернових в СРСР складала 25 %, цукрового буряку – 73 %. В Україні були зосереджені важливі промислові підприємства загальносоюзного значення, а також великі науково-дослідні інститути.

Уже 1940 р. генералітет Вермахту отримав наказ підготувати секретний план нападу і розгрому Радянського Союзу. 18 грудня 1940 р. Гітлер підписав секретну директиву № 21, під кодовою назвою «План Барбаросса». Згідно с ним в результаті блицкригу («блискавична війна») за короткий термін німецькі війська мали розгромити та окупувати СРСР.

Трете питання практичного заняття слід почати з аналізу поразок Червоної Армії на початку війни. Сталінське керівництво було добре поінформоване про агресивні плани Гітлера щодо СРСР. Проте бездарна політика Сталіна загравання до нацистського керівництва Німеччини призвела до стратегічних поразок, численних втрат на початку війни.

Фашистська коаліція кинула проти СРСР у першому стратегічному еталоні 83 % своїх сухопутних збройних сил, в тому числі 86 % танкових і всі моторизовані дивізії, 75 % артилерії, близько 70 % авіації. Загалом Німеччина і її союзники на східному фронті мали 190 дивізій загальною чисельністю 5,5 млн. чоловік.

Радянські війська на західному кордоні проти фашистів мали 170 дивізій чисельністю 2 млн. 900 тис. чоловік. На кінець 1941 р. склалася антифашистська коаліція держав. Уже у січні 1942 р. ця антигітлерівська коаліція нараховувала 26 країн. Серед них – Велика Британія, США, Польща, Канада, Чехословаччина та інші.

У числі перших потужний удар гітлерівських військ прийняла на себе Україна. Як виявилось згодом саме група армій «Південь», що наступала в українському напрямку повинна була створити стратегічний плацдарм для подальшого просування в глиб території СРСР. Цієї можливості радянське керівництво не врахувало і зосередило головні зусилля на ділянці Мінськ-Смоленськ-Москва.

В Україні з метою захисту від фашистів було створено два фронти: 1) Південно-Західний (командувач генерал Микола Кирпонос); 2) Південний (командувач генерал Іван Тюленєв).

Трагічні наслідки для радянських військ мали прорахунки сталінського керівництва восени 1941 р. під час оборони Києва. Сталін наказав за будь-яку ціну утримувати місто. В результаті Київ був залишений, а в оточення потрапило близько 679 тис. червоноармійців, які були згодом знищені німецькими військами. В оточені загинув і генерал Кирпонос.

У період з 5-16 жовтня тривала героїчна оборона Одеси. Восени 1941 р. розгорілися кровопролитні бої на підступах до Харкова і Донбасу.

Незважаючи на величезні зусилля Червоної Армії і радянського народу, німецько-фашистські війська швидко просувалися в глиб країни. На грудень

1941 р. німці контролювали територію з населенням близько 80 млн. чоловік або 42 % населення СРСР.

Фашисти захопили в полон 3 млн. 800 тис. військовополонених, з них 1 млн. 300 тис. були українцями. На території України фашисти здобули декілька важливих перемог. Це так званий «Уманський Котел» (серпень 1941 р), де були оточені 6-а та 12-а армії Південного фронту; оточення військ Південно-західного фронту та невдалий наступ радянських військ під Харковом (травень 1942 р.) та захоплення в полон більшої їх частини внаслідок оточення; розгром угруповання радянських військ під Керчю (травень 1942 р.). Лише в названих операціях радянські війська зазнали втрат – 12 армій, чисельністю 1 млн. 200 тис. чоловік.

Уже 22 липня 1942 р. радянські війська залишили місто Свердловськ Луганської області і Україну було повністю окуповано фашистами.

У ході висвітлення четвертого питання заняття необхідно зупинитися на долі окупованої України та її народу. Уже після перших успіхів своєї армії на німецько-радянському фронті Гітлер 16 липня 1941 р. на одній з нарад «обґрунтував» необхідність запровадження нового адміністративно-територіального поділу окупованих радянських земель. Гітлер вважав Україну першочерговим об'єктом німецької колоніальної експансії. 20 серпня 1941 р. було утворено Рейхскомісаріат «Україна». Галичину німці передали до складу Губернаторства Польща. На базі галицьких і частини інших західноукраїнських земель було утворено Дистрикт «Галичина». Буковина і частина Південно-Східної України включно з Одещиною передавалися Румунії. Ці землі відтепер мали нову назву – «Трансмістрія». Харківщина та деякі інші українські землі перейшли у безпосереднє управління Вермахту. На окупованих українських землях фашисти установили жорсткий режим на основі так званого «нового порядку». Фашисти позбавили населення будь-яких прав, вони цинічно заявляли, що їх мета полягає в тому, щоб змусити українців працювати на Німеччину. Окупанти грабували і знищували матеріальні ресурси і культурні цінності в Україні. Шляхом фізичного і психічного терору нацисти намагалися зламати волю українського народу до боротьби проти окупантів. Нелюдським було ставлення нацистів до радянських військовополонених. Фашисти позганяли полонених в табори, оточені колючим дротом, де вони без даху над головою вмирали від холоду, голоду та хвороб.

Незадоволення окупаційним режимом посилилось, коли гітлерівці вирішили використати Україну не лише як головного постачальника продуктів, а й як джерело примусової праці на підприємствах і в сільському господарстві Німеччини. Безпрецедентна жорстокість нового режиму проявилась також у ставленні до міського населення та інтелігенції.

Розглядаючи проблему опору окупантам, слід звернути увагу на те, що в Україні одночасно діяли два рухи – комуністичний партизанський і підпільний, а також національний – ОУН і УПА. Викликаний опір був не лише ненавистю до фашистів, масовим терором населення на окупованих українських землях, а також значною мірою став результатом підпільної роботи компартійних, радянських органів в тилу ворога, ОУН і УПА. З метою уникнення непотрібної політизації даного питання радимо на конкретних історичних прикладах показати, який внесок у розгром ворога зробила кожна з цих сил Опору.

Останнє питання заняття рекомендуємо розглядати крізь призму військових операцій Червоної Армії, спрямованих на звільнення українських земель від фашистських загарбників. Студенти повинні знати, коли відбувся військово-стратегічний перелом на користь СРСР у Великій Вітчизняній війні. Крім того, слід хронологічно уяснити, що після перемоги у Курській битві почався процес звільнення України від фашистів.

Визволення України почалося у 1943 р. У липні цього року Червона Армія розгромила німців на Курській Дузі, що створило необхідні передумови для наступу радянських військ в Лівобережній Україні. Перед Центральним, Воронезьким, Степовим, Південно-західним і Південним фронтами було поставлено завдання визволити Донбас і усю Лівобережну Україну, форсувати Дніпро та створити стратегічний плацдарм на Правобережній Україні. Це завдання було виконано в установлені терміни. Так в наслідок успішної Чернігівсько-Прип'ятської операції, яка почалася у серпні 1943 р., радянські війська прорвали оборону ворога і 9 вересня форсували Десну. З'єднання Центрального фронту станом на 14 вересня 1943 р. звільнили 100 населених пунктів України. Війська Воронезького фронту до 20 вересня визволили 800 населених пунктів Північної України. 21 вересня 1943 р. було звільнено Чернігів і відкрито шлях до Дніпра. Протягом серпня-березня 1943 р. Червона Армія визволила Харківську, Сумську, Чернігівську, Полтавську області і Лівобережжя Київщини. З 13 серпня по 23 вересня 1943 р. тривала наступальна операція військ Південного і Південно-західних фронтів по визволенню Донбасу.

У цей час розгорнувся наступ в напрямку Запоріжжя і Дніпропетровська. У Криму радянські війська закрили, а згодом знищили 200-тисячне фашистське угруповання.

Вранці 3 листопада 1943 р. частини I Українського фронту почали наступ на Київ. Столицю України було звільнено 6 листопада 1943 р. У 1944 р. радянські війська провели низку блискучих операцій, які дали змогу 4 українським фронтам розгромити угруповання фашистських військ «Південь» і також групу «А». У цей час було звільнено усю Україну і Крим. У наслідок

Житомирсько-Бердичівської операції війська I Українського фронту визволили Житомирську, Вінницьку, Рівненську і частину Київської областей. Війська II Українського фронту відкинули фашистів від Дніпра і оточили Корсунь-Шевченківську групу фашистських військ. Одночасно з Корсунь-Шевченківською операцією було проведено Рівненсько-Луцьку. У березні 1944 р. на всьому протязі фронту від Луцька до гирла Дніпра майже одночасно почали наступати три українські фронти. За час з 4 по 17 квітня Червона Армія пройшла 350 км. Окремі її підрозділи вийшли на кордон з Румунією.

Успішно розвивався наступ радянських військ на півдні України. Так 13 березня 1944 р. було визволено Херсон, 28 березня – Миколаїв, 10 квітня – Одесу, а 12 травня – увесь Крим. 10 червня 1944 р. почалася літня компанія Червоної Армії. Уже 17 липня передові частини Червоної Армії вийшли на кордон СРСР і вступили на територію Польщі. Після розгрому фашистів під Бродами Червона Армія 27 липня визволила Львів. В наслідок успішно проведеною Карпатської операції 28 жовтня 1944 р. уся територія України була звільнена від фашистів.

День перемоги СРСР над фашистською Німеччиною святкується 9-го травня.

Тема 10. Становище України у повоєнний період (1946-1953 рр.)

1. Радянський тоталітарний режим в західноукраїнських землях і підпільно-партизанська боротьба ОУН–УПА.
2. Відбудова повоєнної економіки.
3. Голод 1946-1947 рр. в Україні.
4. Ідеологічний наступ сталінізму.

Мета практичного заняття: розглянути сутність радянської тоталітарної політики в західноукраїнських землях у повоєнні роки; проаналізувати суспільно-політичні трансформації радянського режиму в Україні у 50 -х-

70-х рр. XX ст.; простежити зародження та боротьбу політичної опозиції комуністичному режиму в Україні 60-х-70-х рр. XX ст.

Розгляд першого питання необхідно почати з того, що трагедія Другої світової війни не змінила антилюдської природи сталінського режиму. Основу політики Сталіна щодо України складало прагнення якомога тісніше прив'язати республіку до Москви, максимально укріпити тоталітарну систему та

командно-адміністративні методи керівництва, а також знищення проявів національно-визвольної боротьби в Західній Україні.

В УРСР у повоєнний час не менш складною і суперечливою, ніж соціально-економічна, була суспільно-політична ситуація. Це спричинялося гостротою національно-державної ідеї в Західній Україні в середині 40-х рр. і початком громадянської війни. Ця ж ситуація визначалася національною політикою тоталітарного політичного режиму. ЦК КП(б)У і уряд визнавали Україну як союзну державу в складі СРСР, а Організація українських націоналістів – як самостійну державу.

Наступ загонів прикордонників і НКВС проти УПА в 1945-1946 рр. і дроблення її сил ослабило Повстанську армію. Більше року поступове налагодження мирного життя, здійснення економічних і соціально-політичних перетворень звужували її соціальну базу. Розрахунки ОУН на те, що маси стануть свідомими в ході боротьби, що в ній вони збагнуть свою роль і зміст народної революції, не виправдались. Враховуючи ці обставини, керівництво ОУН і УПА віддало наказ про перебазування основних сил повстанців в польські Татри. Однак проведена проти них у квітні 1947 р. спільна польсько-радянська операція «Вісла» підірвала їх сили. Нова тактика ОУН полягала в здійсненні національної революції в розрахунку на світову війну і використанні воєнної ситуації. На початку 50-х років, під час напружених відносин між Заходом і СРСР, ОУН розробила концепцію взаємодії «Вільного західного світу і повстанських армій». Отже, в концепції національно-визвольного руху ОУН переоцінювала зовнішній фактор, прогнозувала свою тактику взаємодії вільного західного світу і повстанських армій.

Під час опрацювання другого і третього питання зверніть увагу на характеристику кадрової політики Сталіна та роль керівництва Компартії України в проведенні ідей сталінізму в галузі національно-державного та культурного будівництва.

Проаналізуйте основні постанови ЦК КП(б)У з питань розвитку науки, літератури та мистецтва у 1946-1951 рр., які дублювали дії московського керівництва, шукаючи ворога серед видатних українських вчених, письменників, композиторів.

У повоєнний час в умовах сталінського режиму поглиблювалися суперечності і деформації політичної організації суспільства, її центральної ланки – Комуністичної партії. Насамперед порушувався принцип колективності партійного керівництва, що суперечило розвитку демократичних засад, сковувало ініціативу комуністів, вело до суб'єктивізму та волюнтаризму в політиці. Замість того, щоб провести розмежування функцій партійних

комітетів, державних і господарських органів, парткоми підміняли їх, адміністрували, командували.

Гострота політичної ситуації, труднощі відбудовчого періоду в УРСР, завдання ідеологізації її суспільного життя склали підґрунтя значних кадрових змін в республіці. Їх політична суть полягала в посиленні сталінської диктатури.

Важливо показати роль української інтелігенції, представники якої виступала носіями національної ідеї. Як їхня наукова, музична, літературна творчість впливала на національну свідомість українців?

Особливу увагу зверніть на економічних перетвореннях у повоєнний період, а також на ролі простих людей під час відбудови зруйнованого народного господарства.

Відбудова та розвиток господарства України у повоєнні роки відбувалися в умовах, коли переважна більшість українських земель опинилися у межах однієї держави. Переживши страхіття війни, заплативши за перемогу над загарбниками надзвичайно високу ціну, українці, як й інші народи СРСР, сподівалися на докорінні зміни в суспільстві, насамперед на припинення репресій та поліпшення матеріальних умов життя. Однак їх надії не справдилися. Головною метою тоталітарного комуністичного режиму було прагнення до якнайшвидшого відновлення та зміцнення своїх позицій усередині країни та на міжнародній арені, незважаючи на ціну.

Україна під час Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна. Відступаючи з України, нацисти, як і більшовики у 1941 р., вдавалися до тактики «спаленої землі», тобто знищували за собою все, що б міг використати противник. Як наслідок, загальна сума збитків, яких зазнали населення й господарство України, становила понад 40 % національного багатства. На руїни було перетворено 720 міст та 28 тис. сіл України, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. навчальних і науково-дослідних закладів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. 10 млн. осіб залишилися без даху над головою. Проте найстрашнішими були людські втрати, які в Україні становили 8 млн. осіб, загальні демографічні втрати – понад 14 млн. осіб.

Економічне становище українських земель значно ускладнювалося тим, що на початку війни відбувалася масова евакуація на Схід заводів, робітників та інженерів. Всього за межі республіки було вивезено майже 1 тис. заводів, 30212 тракторів, майже все обладнання з українських електростанцій, більше 6 млн. голів худоби, 1,6 млн. т шкур, хутра тощо. Крім того, з України евакуювали понад 4 млн. людей. У Донбасі було затоплено усі шахти, знищено промислові об'єкти Дніпрельстану, всі 54 домни, висаджено у повітря мости,

зруйновано залізниці, телеграфні лінії тощо. З усього, що було евакуйоване під час війни з України, поверталася незначна частина. За вивезене майно Україна не отримала жодної компенсації. Натомість за нове обладнання, яке надходило в Україну після війни, доводилось платити з власного бюджету.

Завдяки героїчним зусиллям українського народу вдалося досягти значних успіхів у відбудові зруйнованого війною господарства. Щоправда, відбудова промисловості здійснювалася однобоко. Як і раніше, випереджальними темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставала харчова та легка промисловість. Усього до травня 1945 р. було відбудовано і введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей. Серед них Дніпрогес, заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», машинобудівні заводи Києва, Харкова, введено в дію газопровід Дашава-Київ. На кін. 1950 р. більше, ніж до війни, видобували залізної руди, виробляли прокату чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо.

Особливо складним у повоєнний період було становище сільського господарства, яке внаслідок війни та колективної системи господарювання повністю деградувало. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тяглової худоби, насіння, робочих рук. Вироблена колгоспами продукція фактично, вилучалася державою методом продрозкладки. Оплата праці сільських виробників була символічною, а існували вони, в основному, за рахунок присадибних ділянок.

Село не забезпечувалося пенсіями. Більшість колгоспників не мали паспортів і без особливого дозволу не могли залишити села.

Катастрофу сільського господарства України довершила жорстока посуха, яка знищила врожай у південних областях республіки. Почався голод 1946-1947 рр., який охопив значну територію, де проживали мільйони людей. За найскромнішими підрахунками, понад 1 млн. осіб загинуло. Траплялися випадки людоїдства.

СРСР мав достатні резерви для забезпечення людей зерном. Однак добірну пшеницю вивозили за кордон, а власне населення партія й уряд кинули на поталу. В цілому експорт зернових із СРСР у 1946-1947 рр. становив 2,5 млн. т, що могло б вирішити проблему голодуючих регіонів.

Від голодної смерті багатьох східних українців урятувала допомога селян західноукраїнських областей, де ще не було колгоспів. Західні українці чесно, по-християнськи, виконали людський обов'язок перед земляками, які опинилися у безвихідному становищі. Але їхньої допомоги було замало, оскільки масштаби катастрофи були надто великими.

Лише в 1947 р., на рішучі прохання першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, Сталін дав вказівку виділити Україні продовольчу і насіннєву позику, а також 140 млн. руб. для організації безплатного харчування населення. Хоча ця «допомога» була мізерною, але якоюсь мірою полегшила становище мешканців південних областей України.

Як відомо, комуністичні правителі були неперевершеними майстрами «показухи» й окомиллювання. У 1947 р. вони вдалися до скасування карткової системи на продукти харчування, а згодом і на промислові товари. Це була пропагандистська акція. Голодна, розорена країна не могла прогодувати населення з допомогою карток, а скасувавши їх, поставила його на край прірви. У містах люди стояли в чергах за хлібом по кілька діб. Промислових товарів у продажу не було. Грошова реформа 1947 р. остаточно «почистила» кишені простих трудівників.

Отже, післявоєнна відбудова народного господарства здійснювалася шляхом жорстких командно-адміністративних методів управління, ігнорування інтересів простих людей. Поряд із вагомими успіхами, насамперед у галузях важкої промисловості, темпи розвитку харчової та легкої промисловості, сільськогосподарського виробництва значно відставали, не задовольняючи потреб населення у предметах споживання.

У четвертому питанні необхідно простежити коріння тоталітарної сталінської ідеології і її згубність на повоєнне суспільство, яке зазнало величезних людських і моральних втрат. Чому на цьому тлі Сталін знову продовжив репресії?

Незважаючи на великий моральний стимул, який дала більшовикам перемога у другій світовій війні, Сталін був переконаний, що війна завдала радянському суспільству серйозних ідеологічних втрат. Аби піднести бойовий дух народу під час війни, радянські власті підтримували російський і неросійський патріотизм, послабили обмеження релігійної діяльності. Проте найбільше занепокоєння режиму викликало те, що близько 70 млн. радянських людей – тих, котрі жили у зоні німецької окупації, працювали на примусових роботах і потрапили у полон, – зазнали впливів західного способу життя. Крім того, шляхом анексії до складу СРСР було включено мільйони людей, які ставилися до його ідеології, політичної системи й економічного порядку вороже чи, принаймні, скептично. Тому, на думку Сталіна, режим повинен був знову посилити контроль над суспільством, особливо в царині ідеології.

Сталін довірив завдання відновлення ідеологічної чистоти своєму близькому помічникові Андрію Жданову. Влітку 1946 р. Жданов пішов у наступ проти тих, хто прагнув лібералізації культурного клімату й захоплювався досягненнями західної цивілізації. Він стверджував, що така

позиція крила в собі невдоволеність радянською культурою. А це, на його думку, було недопустимим. «Наше завдання, – проголошував він, – полягає в тому, щоб вести наступ проти буржуазної культури, яка перебуває в стані розкладу і занепаду». Але якщо метою Жданова та його прибічників було відкинути західну культуру, то вони повинні були запропонувати народові привабливішу альтернативу. Відтак ідеологічна кампанія Жданова дала новий поштовх оспівуванню російської культури та наукових досягнень. Для кожного західного винаходу радянські пропагандисти знаходили росіянина, який розвинув цю ідею раніше, для кожного видатного західного автора був кращий за нього російський автор, а для кожного славетного державного діяча Заходу знаходився російський із ще похвальнішими досягненнями. Поява цієї нової форми російського націоналізму не була чимось несподіваним: ще у травні 1945 р. Сталін провістив його в своєму знаменитому тості за російський народ, вітаючи його як найвидатнішу з усіх націй, що входять до Радянського Союзу.

Як це часто траплялося в минулому, українці виявилися перед ініціативами Сталіна в особливо вразливому становищі. Вони довше, ніж росіяни, перебували під нацистською окупацією, саме їх переважно вивозили для примусової праці до Німеччини, й саме на Західній Україні антирадянські настрої були найбільш непримиренними. На західних українцях найдужче «позначилися» західні впливи. Зауваження Сталіна, що він депортував би до Сибіру всіх українців, якби їх не було так багато, звичайно, не віщувало нічого доброго. Про наближення погрому на Україні свідчило висунуте в липні 1946 р. Центральним Комітетом партії у Москві зловісне звинувачення українських комуністів у тому, що вони “не надають належної уваги підбору кадрів та їхній політично-ідеологічній підготовці в галузі науки, літератури і мистецтва ... де існує ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія” і “мають місце українські націоналістичні концепції”. Це був похоронний дзвін по скромному повоєнному ренесансу української культури.

Через місяць, коли Остап Вишня – надзвичайно популярний поет-гуморист, репресований у 30-х роках, – наважився висловити думку, що художник має право помилятися у пошуках творчого почерку й самобутності, з Москви полетів град звинувачень в «ідеологічній розхлябаності». Сприймавши цей випадок як підказку, лідер Комуністичної партії України Микита Хрущов та його заступник з ідеології К. Литвин тут же дали кілька залпів по українській інтелігенції в цілому, звинувачуючи її в «українському націоналізмі». Тим часом К. Литвин зосередився на конкретних справах, зокрема на нещодавно опублікованій «Історії української літератури». Він стверджував, що праця мала суттєві «недоліки», бо зображала розвиток української літератури ізольовано від класової боротьби, перебільшувала західні впливи й недостатньо

підкреслювала позитивний вплив російської літератури. Через рік подібній критиці було піддано перший том «Історії України», який вийшов у 1943 р. за редакцією М. Н. Петровського.

Нещадні нападки були спрямовані також на українських композиторів за використання традиційних українських тем. Оперу К. Данькевича “Богдан Хмельницький” критикували за те, що росіянам у ній відведене недостатньо помітне місце, а українські літературні журнали та енциклопедії звинувачувалися в зосередженості на «вузьких» українських темах. Особливої жорстокості набуло полювання на реальних і удаваних українських націоналістів у 1947 р. під час короткого перебування на Україні Кагановича, який, можливо, отримував садистичну насолоду, тероризуючи представників української інтелігенції.

Апогей цього ідеологічного «закручування гайок» настав у 1951 р., коли на вірш В. Сосюри «Любіть Україну!» впало звинувачення у «націоналізмі», а його автора змусили опублікувати принизливе каяття. Пошуки ідеологічних відхилень набули ще більш гротескового – й смертельного – забарвлення, коли об'єктом переслідувань обрали євреїв. Багато єврейських письменників, учених, художників було репресовано за звинуваченням у «космополітизмі». Таємна поліція навіть сфабрикувала «змову» групи єврейської інтелігенції, що планувала за допомогою «міжнародного єврейства» заволодіти Кримом і відокремитися від Радянського Союзу. Саме в цей час з'явилося сміхотворне твердження, прикметне для радянської пропаганди, нібито українські націоналісти співпрацюють з єврейськими сіоністами на шкоду СРСР.

В міру того як множилися докази, що свідчили про підготовку Сталіним наступної кривавої чистки, інтелігенцію України охоплювала паніка. Практично завмерла творча діяльність, а інтелігенція кинулася визнавати власні помилки й просити вибачення. З усією очевидністю українська інтелігенція засвоїла урок 30-х років: тобто краще відступити сьогодні, якщо хочеш жити й писати завтра. Але якраз коли всі збиралися з силами, щоб пережити наступну сталінську чистку, 5 березня 1953 р. Сталін помер. Здається, було чути, як Україна полегшено зітхнула.

В українців, котрі до 1939 р. жили під радянським правлінням, післявоєнні роки викликали відчуття «вже баченого». Знову вони поринули у здійснення величезних виснажливих будівельних проєктів, знову переживали гнітючий перехід від періоду відносної гнучкості в ідеології та культурі до ортодоксії, й знову перед ними поставала реальна перспектива голоду і репресій.

Проте для західних українців повоєнні роки відкрили нову добу, ввівши їх у цілковито інший світ, з яким вони мали лише коротке й нещасливе знайомство у 1939-1941 рр. Включення до складу СРСР тепер означало їхнє

відмежування від політичних і культурних цінностей Європи. Його результатом також стала втрата найважливішого набутку західноукраїнського суспільства – його широкої організаційної мережі, найстарішим і найважливішим складником якої була греко-католицька церква, а найновішим – ОУН-УПА, мережі, що протягом поколінь служила основним захистом проти чужої влади й найактивнішим виразником української національної самобутності. Але не всі наслідки радянської анексії були негативними: в результаті сталінського диктату нарешті було розв'язано українсько-польський конфлікт, що довго вичерпував сили обох суспільств. Крім того, радянська влада започаткувала давно запізнілу суспільну та індустріальну модернізацію регіону. І як би там не було, але саме вона нарешті об'єднала всіх українців у єдиній державі.

У четвертому питанні визначте причини появи дисидентського руху в Україні. Дисидентське мислення формувалось під впливом деформації демократичних і гуманістичних цінностей суспільства; обмеження громадянських свобод, порушення прав людини, беззаконня, політичних репресій; низького рівня та якості життя. Такі особистості гуртувалися на засадах громадянської совісті. Із індивідуального, морально-ідейного протистояння політичному режиму й народилось дисидентство. Воно виростало із суперечностей між десталінізацією, невдалими спробами демократизації суспільно-політичного життя і постсталіністськими заходами брежнєвського політичного режиму.

Посередниками дисидентства були правозахисники – борці за дотримання державою її законів і принципів. В Україні їх звинуватили в націоналізмі, тому що вони виступали на захист українського народу, його мови, історії і культури.

З'ясовуючи форми прояву дисидентського руху в Україні, зверніть увагу на «самвидав», демонстрації протесту в Києві, Львові та інших містах України. Без сумніву, важливе значення мало створення політичних організацій проукраїнського демократичного спрямування (Українська Гельсінська спілка, студентське об'єднання «Громада» в Києві, Українська студентська спілка (УСС), Студентське братство у Львові, Демократична спілка студентів та інші організації в багатьох містах республіки).

Тема 11. Соціально-економічний розвиток України в умовах «відлиги» та в період загострення кризи радянської системи (1954-1985 рр.);

1. Соціально-економічний розвиток України в 50-х – 80-х роках в Україні.

2. Суспільно-політичні трансформації радянського режиму: «хрущовська відлига».

3. Жовтневий «заколот 1964 року», його наслідки; процеси «перебудови» і українська політична специфіка.

4. Політична опозиція комуністичному режиму в Україні: «шестидесятники».

Мета практичного заняття: розглянути основні етапи економічної політики в 50-х – 80-х роках в Україні; проаналізувати суспільно-політичні трансформації радянського режиму в період «відлиги»; простежити зародження та боротьбу політичної опозиції комуністичному режиму в Україні 60-х-70-х рр. ХХ ст.

Під час вивчення цієї теми студентам необхідно ознайомитись з основними положеннями економічної політики радянської влади в Україні в 50-х – 80-х роках. Зверніть увагу на історичне та суспільно-політичне тло проведення економічних перетворень тієї доби.

Дійсно, після приходу до влади М. Хрущова (вересень 1953 р.) в СРСР намітилися докорінні зміни в організації керівництва країною. Було зроблено спробу переходу від жорсткого керівництва сільським господарством до господарської самодіяльності колгоспів і радгоспів. Резонансною реформою «великого десятиріччя» була заміна галузевого управління промисловістю територіальним. Усе це мало на меті без зміни виробничих відносин шляхом деяких послаблень поживити розвиток промисловості й зупинити деградацію продуктивних сил села.

У лютому 1957 р. було визнано за необхідне ліквідувати більшість галузевих міністерств і організувати замість них територіальні ради народного господарства – раднаргоспи. В Україні було створено 11 економічних адміністративних районів, очолені раднаргоспами.

Реформатори були переконані, що заміна централізованого керівництва місцевим забезпечить належну ефективність промисловості, її сприйнятливість до науково-технічного прогресу. Проте побудова управління промисловістю по вертикалі або по горизонталі аж ніяк не торкалася суті господарського механізму, стрижневих економічних відносин.

Рішення вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС про розвиток сільського господарства були позитивно сприйняті сільськогосподарськими працівниками. Протягом п'яти років в Україні спостерігалось зростання сільськогосподарського виробництва. Однак воно тривало до тих пір, поки держава вкладала в цю галузь великі кошти. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954-1958 рр. майже на 20 %, цукрових буряків – у два рази, виробництво

м'яса – більш як удвічі, молока – утричі. Однак після ліквідації у 1958 р. МТС і впровадження обов'язкового викупу колгоспами їх техніки становище змінилося. Слабка економіка колгоспів не витримувала величезних витрат на викуп, придбання та експлуатацію техніки.

Вважаючи себе знавцем сільського господарства і маючи справді добрі наміри, М. Хрущов намагався підвищити його ефективність запровадженням використовуваних на Заході технологій, що не могли дати ефекту у вмонтованих в командну економіку колгоспах, працівники яких не відчували себе господарями і не мали ніякого економічного інтересу. Організаційні заходи, що мали на меті підняти сільськогосподарське виробництво, насправді тільки підривали економіку села (укрупнення колгоспів, перетворення їх на радгоспи, ліквідація «неперспективних» сіл тощо). Спроби знайти додаткові резерви шляхом освоєння цілинних земель, ліквідації травопільної системи давали короткочасні успіхи і свідчили про екстенсивний розвиток сільського господарства. Негативний резонанс мало повернення до сталінських обмежень присадибних господарств колгоспників, щоб воно не «заважало» їм працювати у колгоспах. Обсяг продукції, що надходила у ринкову торгівлю, зменшився, внаслідок чого зросли ціни, постраждали інтереси міських споживачів. Посуха 1963 р. загострила становище: почалися труднощі з постачанням населенню хліба. Довелося витратити валюту для його закупівлі за кордоном. Країна потрапила у залежність від імпорту хліба, з якої вже не могла вирватися.

Восени 1961 р. було прийнято третю програму КПРС, яка проголошувала можливість побудови комунізму за 20 років. Для більшої переконливості текст програми був перенасичений цифрами зростання виробництва, очікуваними на 1970-1980 рр. Водночас на випадок провалу програми підкреслювалося, що її можна виконати за сприятливих міжнародних обставин.

Ще одним нововведенням М. Хрущова став поділ партійних, радянських, профспілкових й комсомольських організацій за виробничим принципом – на промислові й сільські. Ця реформа передбачала наближення керівництва до конкретних виробничих справ. Водночас збереження попередніх виробничих відносин, форм і методів керівництва не принесли бажаних результатів. Три надпроекти М. Хрущова – освоєння цілини, розширення посівів кукурудзи, програма з тваринництва (догнати та випередити США у виробництві м'яса, масла та молока) не дали очікуваних результатів. Водночас у кожній з них було багато привабливого. Ірраціональними їх робили, як правило, масштаби, методи, терміни виконання.

Наприкінці 1963 р. М. Хрущов, усвідомивши безперспективність своїх спроб забезпечити стійке зростання сільського господарства, зробив крутий поворот в аграрній політиці партії, а можливо, і крок на шляху демократизації

системи управління. Рішення двох пленумів ЦК КПРС (грудень 1963 р. та лютий 1964 р.) заклали основи курсу на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва. Але ліміт часу, що відвела Хрущову історія, через кілька місяців був вичерпаний.

У жовтні 1964 р. на пленумі ЦК КПРС М. Хрущова звільнили від обов'язків першого секретаря ЦК і голови Ради Міністрів СРСР. Його дії були кваліфіковані як волонтаристські, що заперечували принцип колективного керівництва.

Обраний у жовтні 1964 р. першим секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєв не сприйняв намагань Хрущова щодо реформування системи управління народним господарством.

На його позначення офіційне суспільствознавство запровадило термін «розвинутий соціалізм». Активно пропагувалася теза, що в суспільстві, яке вступило в смугу розвинутого соціалізму, поступово зникають майже всі відмінності між людьми – класові, майнові, освітні, національні.

Застій в розвитку СРСР і України спричинений:

1) посиленням адміністративно-командних важелів в економіці після десятиліття хрущовських реформ і неосталінізму в ідеології;

2) нездатністю нового керівництва відреагувати на виклик часу, коли світ вступив у нову фазу НТР;

3) надприбутками, що потекли до СРСР у вигляді «нафтодоларів» після підвищення цін на нафту у світі і дали йому змогу деякий час не тільки «латати дірки» у своїй економіці, а й змагатися з США у військовій промисловості та боротися за «третій світ».

Після усунення М. Хрущова головою Ради Міністрів СРСР став О. Косигін, який розпочав економічну реформу, спрямовану на посилення економічних стимулів у діяльності підприємств та організацій. В Україні на нові методи планування та економічного стимулювання у 1966 р. перейшло 15% підприємств, а в 1970 р. – 85%.

На першому етапі реформа сприяла поліпшенню показників виробництва. Але економіка не позбулася партійного і відомчого диктату. Працівники не відчували себе господарями виробництва. Економічні методи керівництва розчинилися у командно-адміністративних. Економіка й надалі залишалася витратною, екстенсивною.

70-ті роки ознаменувалися початком технологічного етапу НТР. Зокрема, в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва провідна роль належала науці. Сільське господарство республіки спиралося на міцну наукову базу, яку становили 159 сільськогосподарських науково-дослідних установ. Працювало понад 8300 науковців. Однак такий науковий потенціал через

забюрократизованість використовувався неефективно. Чимало наукових розробок, спрямованих на інтенсифікацію аграрної галузі, через відомчі гальма не вдалося впровадити в сільськогосподарське виробництво.

Водночас у процесі зміцнення та вдосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства, переведення його на індустріальну основу поглибилася спеціалізація галузі. Виникли самостійні виробництва й галузі в землеробстві та тваринництві. У 70-ті роки колгоспний і державний сектори на селі були охоплені міжгосподарською кооперацією та агропромисловою інтеграцією, вищий ступінь якої становили агропромислові підприємства та об'єднання. Все це вимагало теоретичного осмислення, практичних висновків і рекомендацій щодо вдосконалення керівництва, матеріально-технічного постачання і регулювання економічних і правових відносин з опорою на людський фактор. Але цього не сталося. Значну частину коштів, спрямованих у село для підвищення родючості земель, механізації виробництва, соціального забезпечення, витрачали на будівництво розкішних об'єктів.

Велику увагу в цей час було приділено розвитку паливно-енергетичного комплексу. В Україні вже в 1978 р. стали до ладу найбільша в Європі Запорізька і Вуглегірська ДРЕС, Криворізька, Придніпровська та інші потужні теплові електростанції. В 1980 р. були здані в експлуатацію два останні агрегати Дніпрогесу-2 у Запоріжжі. Помітних успіхів досягли нафтовики і газтовики. В 1970 р. почали діяти газопроводи Єфремівка – Київ – Кам'янка-Бузька, Шебелинка – Слов'янськ, Диканька – Кривий Ріг. На 1975 р. було введено в експлуатацію 26 нових нафтових і газових родовищ.

Позитивних результатів було досягнуто в гірничорудній, вугільній, металургійній промисловості. Розвивалися машинобудівна, металообробна, електроенергетична, хімічна, нафтохімічна промисловість. Виникла нова галузь – мікробіологічна промисловість. Збільшувалися виробництво і постачання сільському господарству концентрованих добрив, засобів захисту рослин.

Провідною тенденцією машинобудування ставало створення систем машин, автоматичних та потокових ліній, впровадження нових технологій. У 1975 р., наприклад, у всіх галузях промисловості України комплексну механізацію й автоматизацію було запроваджено на 100 підприємствах, у 6 тис. цехах, дільницях і виробництвах почали діяти 8 тис. механізованих потокових та автоматизованих ліній. На Дніпропетровському металургійному заводі став до ладу унікальний стан вітчизняного виробництва для прокатування вагонних осей оригінальним методом (без кування) — агрегат удвоє легший та вчетверо продуктивніший за найкращі світові зразки.

У республіці почалося виробництво потужних і досконалих тепловозів, тракторів, бурякозбиральних та кукурудзозбиральних комбайнів, а також морських суден, сучасних літаків.

Однак Україна, як і весь колишній СРСР, проклала шлях до індустріалізації на основі «валової» економіки і тотального підкорення людини виробництву. Символами цього були економічно малорентабельні БАМ, «рукотворні» моря на Дніпрі, «найбільші в Європі» Придніпровська, Зміївська, Бурштинська теплові електростанції та інші гігантські Новобудови, часто небезпечні для людини. Без необхідного наукового обґрунтування високими темпами розвивалася атомна енергетика: розгорнулося будівництво потужних АЕС у густонаселених та маловодних Південно-Західному і Південному економічних районах України. В межах річки Дніпра, Десни, Прип'яті споруджувалася Чорнобильська АЕС.

Скута командно-адміністративною системою економіка поступово втрачала чутливість до НТР. Розвиток промисловості відбувався екстенсивно, за надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної баз, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів, що призвело до сировинної та екологічної криз.

Політичні розрахунки центру взяли гору над економічними міркуваннями. Відбулася насильницька колонізація України, всіх союзних республік, яка суперечила їхньому конституційному становищу в СРСР. Вона поступово призводила до занепаду соціально-економічної і духовної сфер життя народів, наростання стагнаційних явищ.

Економіка України була тісно пов'язана з господарством усього Радянського Союзу. Її населення становило майже 52 млн осіб – 19 % від загальної кількості населення СРСР. На українську промисловість припадало 17 % промислового виробництва СРСР і понад 23% його сільськогосподарської продукції.

Україна мала багаті природні ресурси, сильний сільськогосподарський і промисловий потенціал. Порівняно з рештою республік Радянського Союзу вона була орієнтована на сільське господарство більшою мірою, ніж Радянський Союз загалом. Промисловий потенціал України був дещо меншим від середнього показника по СРСР через дисбаланс між високоіндустріальними східними і південними областями та значно менше промислово розвинутими західними регіонами.

Водночас Україна була важливим індустріальним регіоном. Продукуючи до 40 % усієї радянської сталі, 34 % вугілля, 51 % чавуну, вона за своїм валовим національним продуктом була на рівні Італії. У 1972 р. за обсягом промислового виробництва Україна перевищувала рівень 1922 р. у 176 разів.

Звичайно, українська промисловість знала і піднесення, і спади. В період піднесення 50-х – початку 60-х років, коли темпи зростання становили 10 % на рік, вона перевищувала загальносоюзні показники, проте в 70-х та 80-х роках, коли ці темпи знизилися до 2-3% на рік, її промислове зростання було навіть нижчим від середнього по СРСР. Великою мірою це сповільнення пов'язане з наявністю застарілих та неефективних металургійних заводів.

Уповільнення економічного розвитку України, як і СРСР загалом, більше ніж будь-коли загострило потребу капіталовкладень. У той час, коли Москва вкладала великі кошти в нові промислові проекти Сибіру, промисловість України лишалася занедбаною. За перебування на найвищому партійному посту в Україні П. Шелеста вітчизняні економісти особливо гучно протестували проти зменшення частки республіки у капіталовкладеннях.

У другому питанні слід проаналізувати таке суспільно-політичне явище в історії СРСР як так звана «хрущовська відлига». Необхідно зрозуміти глибинні політичні мотиви радянського керівництва, яке зважилось піти на радикальну критику попереднього сталінського тоталітарного режиму.

Хрущовська «відлига» – неофіційна публіцистична назва періоду в історії СРСР після смерті Й. Сталіна (з 1953 по 1964-й рр.). Вислів «відлига» походить від назви повісті Іллі Еренбурга. Поняття Хрущовська «відлига» пов'язане з перебуванням на посту першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова (1953-1964 рр.). Цей період характеризувався зменшенням політичних репресій, вибірковою реабілітацією засуджених та репресованих у сталінські часи, частковою лібералізацією політичного життя, незначним послабленням тоталітарної влади.

Після смерті Й. Сталіна 5 березня 1953 р. М. Хрущов, який очолив комуністичну партію, взяв курс на реформування сталінського режиму. Зі зміцненням влади М. Хрущова «відлига» почала асоціюватись із засудженням культу особи Й. Сталіна. На XX з'їзді КПРС в 1956 р. М. Хрущов виголосив доповідь з критикою культу особи Й. Сталіна і сталінських репресій. У зовнішній політиці СРСР було проголошено курс на «мирне співіснування» з країнами Заходу. Новий курс підтримала партійна верхівка та службова номенклатура. У ці роки в системі ГУЛАГ у спалахують повстання в'язнів під антисталінськими лозунгами (Норильське, Воркутинське, Кенгірське повстання). Припинилась підготовка нових політичних процесів, почалася ліквідація ГУЛАГу. Чимало політв'язнів в СРСР, в т. ч. з України звільнили з місць ув'язнення та реабілітували. В цей час незначно послабилась цензура, перш за все у мистецтві та літературі. Водночас у 1954-1956 рр. відбулась низка процесів над колишніми членами ОУН, що закінчилися смертними вироками (Кирило Осьмак, Василь Охримович та ін.).

У 1954 р. до складу УРСР увійшов Крим, господарство якого після масової депортації кримсько-татарського народу перебувало в занепаді.

Період «відлиги» тривав недовго. Після масових антикомуністичних виступів 1953 р. у НДР, в Польщі у 1956 р. та після придушення Угорського повстання 1956 р. партійне керівництво СРСР, налякане можливою лібералізацією політичного режиму, почало активний спротив процесам десталінізації. Президія ЦК КПРС 19 грудня 1956 р. затвердила лист ЦК КПРС «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських, ворожих елементів». Як наслідок – зросла кількість засуджених за «контрреволюційні злочини». У 1958 р. почала діяти постанова про «добровільний» вибір батьками мови навчання у сфері освіти.

У 1961 р. Хрущов почав нову хвилю десталінізації, кульмінацією якої стало винесення труни диктатора з кремлівського мавзолею. В цей період з'явився рух «шестидесятників», який став індикатором початку кризових явищ тоталітарної системи в СРСР. Проте все ще будь-яке інакомислення жорстоко каралося. Зокрема, у травні 1961 р. Львівський обласний суд засудив українського письменника Левка Лук'яненка до розстрілу за ст. 56 ч. 1. і ст. 64 КК УРСР. Звинувачення побудували на підставі першого проекту програми Української робітничо-селянської спілки. Письменника звинуватили в тому, що він «з 1957 р. виношував ідею відриву УРСР від СРСР, підривав авторитет КПРС, зводив наклепи на теорію марксизму-ленінізму». Окрім Л. Лук'яненка суд виніс вироки іншим представникам національно свідомої інтелігенції – І. Кандибі (до 15 р.), С. Віруну (до 11 р.), В. Луцькову, О. Любовичу, І. Кіпішу та Й. Боровницькому (до 10 р. ув'язнення для кожного). Через 72 доби Верховний Суд замінив розстріл Л. Лук'яненка на 15 років позбавлення волі. Інші отримали терміни від 7 до 15 років позбавлення волі.

Загалом політика Хрущова була непродуманою і суперечливою. Внаслідок експериментів у сільському господарстві почалася продовольча криза. Освоєння близько 16 млн га незайманих земель Казахстану й Сибіру, здійснюване в основному в УРСР, спричинило вичерпання ресурсів з України. Компартійна верхівка на жовтневому пленумі ЦК КПРС у 1964 р. усунула М. Хрущова від влади.

Попри часткову десталінізацію командно-адміністративна система зберегла свою сутність. Посилилося переслідування віруючих, масово знищувалися церкви, відновились репресії представників інтелігенції, зазнавали цькування колишні політ'язні. У часи Хрущова Україна з її великими ресурсами та потужною паливно-енергетичною базою стала сировинним додатком радянської політичної та економічної системи.

У третьому питанні зробіть порівняльний аналіз правління М. Хрущова і Л. Брежнєва. Чому комуністичне керівництво країни пішло на усунення від влади М. Хрущова?

Невтішне становище народного господарства в середині 60-х років вимагало негайних і глибоких економічних та соціально-політичних реформ. Пленум ЦК КПРС, що відбувся у вересні 1965 р., прийняв постанову «Про покращення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва».

Пленум визнав за необхідне ліквідувати ради народного господарства і повністю підпорядкувати підприємства загальносоюзним і союзно-республіканським міністерствам, побудованим за галузевим принципом. Це означало втрату контролю республіканських урядів над більшістю заводів і фабрик, які знаходилися на територіях союзних республік. Після реорганізації абсолютна більшість українських підприємств стала підпорядковуватися центральним міністерствам і відомствам.

Отже, ліквідація раднаргоспів зміцнювала централістські тенденції в Радянському Союзі, посилювала монополізм, що в умовах науково-технічної революції стало додатковим чинником деградації економіки. Ситуація ускладнювалася відсутністю політичних перетворень, демократизації суспільного життя. Натомість невдовзі розпочалася повзуча реакція, тяжіння до адміністрування, страх перед новаціями.

Очевидність зриву комуністичного міфу через низькі економічні показники змусила партійно-державні структури вдатися до нової теоретичної концепції, яка б пояснила народним масам нинішній стан розвитку суспільства. Так, ХХІV з'їзд КПРС висунув новий термін «розвинутий соціалізм» – вищий тип людської цивілізації, досягнутий лише в СРСР. Для більшої доступності пояснювалося, що такий соціалізм – це, не що інше, як передбачений самим В. Леніним «перехідний етап до комунізму», який волюнтарист М. Хрущов хотів перескочити. Лише всестороннє удосконалення трансформує його в комунізм, побудова якого тепер відкладається на невизначений час.

Народ, навчений попередніми обіцянками, вже всерйоз не сприймав такі політичні викрутаси партійних ідеологів. Як виявилось, цей перехід супроводжується ще й посиленням держави, всупереч ученням Маркса і Леніна про поступове «відмирання держави». Значно зростала роль партії як «керівної та спрямовуючої сили суспільства». На всі більш-менш політичні посади, починаючи з сільського рівня, рекомендувалися лише комуністи. Хоча згідно з чинним законодавством, Ради залишалися вищими органами державної влади і місцевого самоврядування, 60-80-ті роки позначені посиленням впливу партійних структур. Фактично партійні комітети дуже часто виступали як

органи управління, що дублювали (і підміняли) радянські та господарські органи. Сама структура партійних органів допускала поєднання їх політичних і господарських функцій. Починаючи з нижчих ланок аж до Верховної Ради, перші особи відповідних партійних комітетів обиралися до виконавчих органів відповідних Рад. І навпаки, їх керівники, будучи членами КПРС, постійно обиралися до складу керівних ланок парторганів. Партійні комітети, особливо обласні, республіканські передусім займались економічними проблемами.

У таких умовах вибори до Рад мали другорядне значення, оскільки реальна влада концентрувалася в руках партії, її лідери від першого секретаря ЦК до секретаря райкому були фактичними господарями на своїх територіях, ігноруючи принципи народовладдя, зосередили в своїх руках усі важелі управління. Виконкоми Рад перетворились у владу «нижчого» рангу, підпорядковану партійним органам у вирішенні всіх, навіть нескладних питань. Для прикладу, райкоми партії давали прямі команди керівникам підприємств, служб, головам райвиконкому і т.д. Таке становище пізніше було узаконено затвердженою Верховною Радою УРСР 20 квітня 1978 р. новою Конституцією республіки. До неї вперше у конституційній практиці було внесено положення про компартію як «керівну і спрямовуючу силу суспільства, ядро її політичної системи». Саме вона визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої та зовнішньої політики, «надає плановий, науково обґрунтований характер його боротьбі за перемогу комунізму». Тепер усі, хто висловлювався проти визнання виключної політичної ролі КПРС в УРСР, вступав у суперечність з Основним законом, з усією партійно-державною репресивною машиною.

Після обрання у 1972 р. першим секретарем ЦК КПУ Володимира Щербицького вище керівництво УРСР перетворилось у провінційну адміністрацію, яка одностайно схвалювала й повністю підтримувала політику союзного центру. Опинившись перед складними суспільними проблемами, партійно-державна верхівка стала шукати їх вирішення в поверненні до адміністративних методів управління, у зміцненні командної системи, у подальшому догматичному протиставленні плану і ринку. А це був шлях у безвихідь. В Україні розгорнулася широка русифікаторська кампанія.

70-80-ті роки позначилися подальшим наступом центру на національні інтереси республік, посиленням централістських тенденцій. Швидко зростав бюрократичний апарат, а стан справ у народному господарстві погіршувався. У ці роки так званого застою - період правління генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва, управлінський апарат цей бюрократичний Левіафан досяг у Радянському Союзі гігантських масштабів – майже 100 союзних і 800 республіканських міністерств і відомств! А згідно зі статистичними даними

кількість осіб, зайнятих у сфері управління, сягнула 18 мільйонів. Цей апарат почав грати гіпертрофовану роль, не рахуючись фактично ні з чим і ні з ким, крім своїх відомчих інтересів. Партійні та радянські органи виявилися неспроможними дійово контролювати діяльність управлінських структур. Більше того, ці структури почали диктувати свою волю економіці, політиці, не несучи при цьому ні матеріальної, ні юридичної відповідальності. Номінальне планова економіка за багатьма параметрами стала функціонувати стихійно, виявилася погано керованою чи зовсім некерованою. Та про яке планове господарство та його переваги можна говорити, якщо підряд не були виконані три чи навіть чотири останні п'ятирічки. Байдужість, зниження соціальної активності мас, відчуженість трудящих від громадської власності та управління – такою виявилася плата за бюрократично-волюнтаристські методи керівництва того часу.

Централізована система планування і розподілу матеріальних ресурсів часто не спрацьовувала, що призводило до перебоїв у забезпеченні ресурсами, товарами та інших стихійних бід бюрократичного ведення господарства. Результатом такої економічної політики став тяжкий фінансовий стан, постійний дефіцит товарів і продуктів народного споживання, послуг, залишалася також невирішеною житлова проблема.

З метою виправлення кризових явищ у сільському господарстві у травні 1982 р. пленум ЦК КПРС висунув продовольчу програму, реалізація якої мала протягом 8 років забезпечити населення країни основними видами продовольства. Аналогічна програма, оголошена всенародною справою, була запроваджена і в Україні. Відповідно були збільшені капіталовкладення в сільське господарство, але затратна колгоспно-радгоспна система не змогла ефективно використати надані державою кошти. У цей період відбувається значний відтік сільського населення в міста, що призвело до дефіциту робочої сили в аграрному секторі. І, навпаки, надзвичайно швидко зростав управлінський апарат усіх рівнів – від керівників колгоспів до службовців центральних відомств. На районному рівні апарат управління сільським господарством у структурі райвиконкомів у 60-х роках нараховував у середньому 20 осіб. У середині 80-х, після чергової реорганізації, були утворені районні агропромислові об'єднання (РАПО), у кожному з них працювало в середньому 60 осіб. Таке зростання в умовах застою у сільському виробництві свідчило про тотальне посилення бюрократичних тенденцій в управлінні аграрним сектором економіки. Численні управлінські структури все більше відривалися від села, з його реальними проблемами, керуючись у своїй діяльності насамперед власними інтересами.

У 70-80-ті роки Україна стала ареною безконтрольних дій союзних відомств, які на свій розсуд використовували її багатства і трудові ресурси. Де, що, скільки і коли будувати в Україні – вирішували в Москві. Ігноруючи інтереси і потреби республіки та її народу, ставлячи на перший план економічну доцільність, закріплювалася стара структура промислового виробництва, закладена ще у довоєнні роки, яка ґрунтувалася на наявних природних ресурсах і кваліфікованих працівниках. Першочергова увага надавалася важким галузям машинобудування.

Нечуваних масштабів набуло поглинання українських чорноземів. Штучні моря і водойми затопили близько 1 млн. гектарів чудових родючих земель. Заперечення українських вчених, інтелігенції, місцевих жителів були повністю проігноровані центральними відомствами та їх безвідмовними виконавцями в республіці. У результаті концепції «малоперспективних» населених пунктів у 1972-1986 рр. в Україні зникло 1502 села. Це привело до запускання, руїни квітучих наддніпрянських сіл з їх ошатними присадибними ділянками.

Протягом короткого часу без належного обґрунтування, розрахунків в Україні було споруджено або будувалося вісім атомних електростанцій.

Така концентрація небезпечних об'єктів вкрай загострила екологічну ситуацію в республіці.

Військово-промисловий комплекс (ВПК), сформований в СРСР, був додатковим фактором централізації радянської економіки, що не знав національних меж, ні республіканських кордонів, ні місцевих особливостей. Він мав тенденцію до необмеженого зростання, розширення політичного впливу, підпорядкування своїм інтересам цивільних структур. Розростання військового сектора економіки до гіпертрофованих розмірів поставило інші сфери виробництва, особливо ті, що випускали товари народного споживання, у кризове становище.

В умовах тотального дефіциту, всевладдя і безконтрольності номенклатури посилювався несправедливий розподіл у суспільстві. Верхи, відгородившись від реального життя і пекучих проблем своїх громадян високою стіною привілеїв, у творили власну, закриту систему постачання продовольства і промислових товарів, що не знала дефіцитів і спекулятивних цін, систему кращих лікарень, санаторіїв, пансіонатів, будинків відпочинку, мисливських господарств, спеціальних сімейних дач, будинків і т.д. Виявивши повне безсилля забезпечити до 1980 р. комуністичний рай всім, комуністична номенклатура швидкими темпами творила його для себе.

Отже, в 70-80-ті роки народне господарство УРСР вступило в смугу глибокої кризи, в основі якої було прагнення партійно-державного керівництва будь-що зберегти у недоторканому вигляді стару систему державного

управління, обмежившись лише другорядними косметичними змінами. Криза породжувала опозиційний, дисидентський рух у суспільстві, який пропонував альтернативні шляхи та способи її розв'язання.

У четвертому питанні визначте причини появи дисидентського руху в Україні. Дисидентське мислення формувалось під впливом деформації демократичних і гуманістичних цінностей суспільства; обмеження громадянських свобод, порушення прав людини, беззаконня, політичних репресій; низького рівня та якості життя. Такі особистості гуртувалися на засадах громадянської совісті. Із індивідуального, морально-ідейного протистояння політичному режиму й народилось дисидентство. Воно виростало із суперечностей між десталінізацією, невдалими спробами демократизації суспільно-політичного життя і постсталіністськими заходами брежнєвського політичного режиму.

Посередниками дисидентства були правозахисники – борці за дотримання державою її законів і принципів. В Україні їх звинуватили в націоналізмі, тому що вони виступали на захист українського народу, його мови, історії і культури.

З'ясовуючи форми прояву дисидентського руху в Україні, зверніть увагу на «самвидав», демонстрації протесту в Києві, Львові та інших містах України. Без сумніву, важливе значення мало створення політичних організацій проукраїнського демократичного спрямування (Українська Гельсінська спілка, студентське об'єднання «Громада» в Києві, Українська студентська спілка (УСС), Студентське братство у Львові, Демократична спілка студентів та інші організації в багатьох містах республіки).

Тема 12. Відродження незалежності України. Суспільно-політичний розвиток України в умовах незалежності

1. Україна на шляху до незалежності (середина 80-х-1991 рр.).
2. Проголошення і розбудова незалежної України (президентство Л. Кравчука).
3. Президентство Л. Кучми (1994-2004 рр.).

Мета практичного заняття: розглянути процес національно-демократичного розвитку України середини 80-х-1991 рр.; проаналізувати процес розбудови незалежної України президентства Л. Кравчука; визначити головні акценти внутрішньої і зовнішньої політики України в президентство Л. Кучми.

Розкриття першого питання потребує аналізу суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Україні, що склалася на середину 80-х років ХХ ст. Відомо, що на той час в СРСР склалася неефективна економічна й політична модель управління, яка характеризувалася авторитарною формою правління, майже повною відсутністю демократії, всевладдям компартійної номенклатури. Економіка перебувала в стагнації, гальмувався розвиток науково-технічного прогресу. У духовній сфері – диктат комуністичних догм, придушення будь-яких спроб інакомислення тощо.

Прихід до влади в СРСР М. Горбачова у 1985 р. був спробою подолати кризові явища радянського тоталітаризму. Почався процес так званої «перебудови». З 1985 р. говорилося про необхідність перебудови радянської системи, розвінчання теоретичних догм марксизму-ленінізму, з'ясуванні утопічності комуністичної ідеї.

З початком перебудови у Москві багато фактів свідчило про намагання Горбачова провести реформи, незважаючи на значний опір прихильників твердої лінії в системі влади та скептицизм публіки. Нові настрої гласності й самокритики стали проймають найбільші газети, журнали. Проте гласність не може бути альтернативою демократії. Йдеться про необхідність перебудови політичної й економічної системи як підґрунтя соціально-економічного та національно-демократичного відродження України.

Зверніть увагу, що аж до кінця 80-х років перебудова в Україні здійснювалася у консервативний спосіб закостенілими компартійними кадрами УРСР. Республіка не мала власної концепції розвитку. Тодішнє керівництво України на чолі з В. Щербицьким, погоджуючись з курсом перебудови, на ділі продовжувало нехтувати інтересами українського народу, придушувало спроби національного відродження й захисту суверенітету республіки. Український КДБ мав репутацію найбільш репресивного в СРСР. І нарешті, українська інтелігенція надто добре пам'ятала, як болісно вона «опеклася», з ентузіазмом повіривши хрущовським реформам 60-х років.

Характерним для того часу був широкий громадський рух на захист України та її народу, української мови, культури та національної історії. Представники творчої інтелігенції виступили на захист української мови, і в грудні 1988 р. було створено оргкомітет Товариства української мови. Це товариство пропонувало надання українській мові статусу державної, підтримало ініціативу щодо створення Народного Руху України і таким чином розширювало свою громадську діяльність. 8 грудня 1989 р. Верховна рада УРСР прийняла Закон про мови в Українській РСР, і таким чином українська мова отримала статус державної. У 1987 р. в Києві було засновано Український культурологічний клуб. Багато його членів були колишніми дисидентами, які

намагалися виявити межі гласності, відкрито дискутуючи такі політичне чутливі питання, як Голодомор 1932-1933 рр., тисячоліття християнства на Україні, боротьба за незалежність 1917-1920 рр.

Набагато ширший відгук політика гласності знайшла у Львові – цій столиці національне свідомих західних українців. У червні та липні 1988 р. було проведено кілька несанкціонованих і безпрецедентних за своїми масштабами мітингів, що зібрали тисячі людей. На демонстраціях, організованих такими колишніми дисидентами, як Чорновіл, брати Горині, Ігор та Ірина Калинці, та новим діячем Іваном Макаром, лунали заклики спорудити у Львові гідний пам'ятник Тарасові Шевченку, а також жертвам сталінських репресій. Ці діячі виступали проти партійних бюрократів, які самі себе обрали представниками Львова на майбутньому партійному з'їзді в Москві, відкрито говорили про численні утиски, що їх зазнають українці. У серпні львівський КДБ зреагував у типовий для себе спосіб: він звинуватив організаторів в «антирадянській діяльності» й заарештував декого з них. Це ще раз підтвердило, що українці тільки-но починають довгий та нелегкий шлях до демократії.

У складних та суперечливих умовах розгортання громадських рухів за демократизацію суспільства в Україні в кінці 1988 р. виникла ініціативна група – Рух на підтримку перебудови. До неї увійшли члени київської організації Спілки письменників України (І. Драч, Д. Павличко, М. Слабошпицький, П. Мовчан, Б. Олійник та ін.). Підготовлений ними проект Програми Руху мав загальнодемократичний характер і відображав інтереси найширших мас. Однак така позиція Руху викликала негативну реакцію компартійного керівництва, спрямовану на дискредитацію цієї організації. В гострих суперечках на сторінках преси та в інших засобах масової інформації, на зборах і мітингах зростали авторитет активістів Руху, активність його осередків у різних областях України й перетворення його в масову демократичну організацію. На установчому з'їзді Народного Руху України у вересні 1989 р. були затверджені Програма і Статут організації, обрані її керівні органи. Головною його метою було визначено побудову в Україні демократичного, гуманного суспільства, сприяння розвитку національно-державного будівництва, радикальному реформуванню економіки республіки. Природно, до Програми увійшли положення національно-культурного будівництва, надання українській мові статусу державної, відновлення діяльності Української православної та Української греко-католицької церкви.

Другі Всеукраїнські збори Народного Руху в жовтні 1990 року сформувавши вимоги організації щодо проведення демократичних виборів до

Рад, всенародних виборів Президента України і реалізації положень Декларації про державний суверенітет України.

Народний Рух України як громадсько-політична організація та самодіяльні товариства пробуджували суспільну думку і сприяли формуванню багатопартійності в республіці. В міру демократизації суспільства Компартія втратила політичну монополію. Третій з'їзд народних депутатів СРСР у березні 1990 р. ухвалив постанову про вилучення з Конституції СРСР статті 6 про керівну й спрямовуючу роль комуністичної партії в радянському суспільстві. У вересні того ж року Президія Верховної Ради України ухвалила постанову «Про порядок реєстрації громадських об'єднань», що створило відповідну юридичну базу для існування багатопартійності.

Особливе місце в процесі демократизації республіки мало формування багатопартійної системи. У квітні 1990 р. на базі Української Гельсінської спілки постала Українська республіканська партія (УРП). Головною метою своєї діяльності республіканці проголосили створення Української самостійної держави. У грудні відбувся I з'їзд Демократичної партії України. В той період виникли Соціал-демократична партія України, Об'єднана соціал-демократична партія України, Партія зелених України, Ліберальна партія – всього 15 політичних партій.

Політичний плюралізм торкнувся і релігійного життя в Україні.

Друге питання практичного заняття торкається вже доби незалежної України. Студент повинен усвідомлювати, що здобута 1991 р. незалежність має під собою багатовікову боротьбу українців за свою державність. Думається, в даному випадку можна говорити про поновлення української державності. Дійсно, сучасна українська нація є спадкоємницею Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Української Козацької Держави, УНР доби Української Центральної Ради, Української Держави гетьманату П. Скоропадського, УНР доби Директорії.

Зверніть увагу, що криза радянської влади, комуністичного панування супроводжувалася і кризою СРСР як союзної країни. Рекомендуємо саме під цим кутом зору розглядати політичні, економічні та соціальні передумови розпаду СРСР та утворення незалежної України.

Шлях до проголошення незалежності нашої держави започаткувала Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став закон «Про економічну самостійність Української РСР», прийнятий 2 серпня 1990 р.

Консервативні комуністичні сили в радянському керівництві, які не погоджувалися з політикою перебудови, спробували використати складне соціально-економічне становище в країні, незадоволення мас, щоб повернути

суспільство до попередніх порядків. З цією метою 19 серпня 1991 р. була здійснена спроба державного заколоту. Його ініціатори: віце-президент СРСР Г. Янаєв, перший заступник голови Ради Оборони СРСР О. Бакланов, голова КДБ СРСР В. Крючков, прем'єр-міністр СРСР В. Павлов, міністр внутрішніх справ СРСР Б. Пуго, міністр оборони СРСР Д. Язов та інші – заявили, що у зв'язку з начебто хворобою Президента СРСР М. Горбачова його обов'язки переходять до Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС).

Після поразки ДКНС 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла історичний документ виняткового значення для долі українського народу – «Акт проголошення незалежності України». Для підтвердження легітимності Акту проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України вирішила провести 1 грудня того ж року республіканський референдум. Потреба в ньому була необхідна, щоб нейтралізувати політичні спекуляції противників української незалежності. Союзне керівництво на чолі з Президентом СРСР М. Горбачовим, не втрачаючи надій на укладення нового Союзного договору, вело активну роботу в цьому напрямі. Крім того, світове співтовариство не поспішало з визнанням самостійності України, вичікуючи, як будуть розгортатися події.

На Всеукраїнському референдумі кожен громадянин мав чітко відповісти «так, підтверджую», або «ні, не підтверджую» на запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Позитивно відповіли 90,92 % громадян України, котрі були внесені до списків для таємного голосування.

Одночасно з референдумом, 1 грудня 1991 р. відбулися вибори Президента України. Їм передувала гостра політична боротьба, але з дотриманням демократичних норм і процедур. Кандидатів на посаду Президента було зареєстровано 7. У першому турі Леонід Кравчук отримав перемогу, за нього проголосувало 61,59% виборців. 5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України Л. Кравчук склав присягу Президента України. Цю посаду він обіймав до липня 1994 р.

Розпочався розвиток атрибутів державності, без яких не існує суверенних держав: 4 вересня 1991 р. над куполом будинку Верховної Ради замайорів національний синьо-жовтий український прапор, а 28 січня 1992 р. він отримав статус державного; 15 січня 1992 р. державним гімном України стала мелодія композитора М. Вербицького на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна»; 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила Тризуб як малий герб України. Національна символіка перетворилася на державну.

8 жовтня 1991 р. набув чинності Закон «Про громадянство України» згодом розпочався обмін радянських паспортів на українські.

7 листопада 1991 р. Верховна Рада затвердила Закон «Про державний кордон». А в грудні того ж року утворено Державний митний комітет України. Почалося формування прикордонної та митної служб.

У серпні 1991 р. Постановою Верховної Ради «Про військові формування на Україні» їй були підпорядковані усі війська, розміщені на території республіки. А в грудні 1991 р. був прийнятий Закон про Збройні Сили України, в якому офіційно проголошувалося створення власної армії та флоту. Поступово була створена правова база для реформування війська. У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла «Військову доктрину України». Вона мала чітко виражений оборонний характер. Тому чисельність Збройних Сил була скорочена (якщо наприкінці 1991 р. вони становили 726 тис. чол., то наприкінці 1996 р. – 350 тис). Поряд із Збройними Силами Україна створила Національну гвардію (зараз вона, не існує, так як виконала своє призначення), частини спеціального призначення, Службу безпеки та інші силові структури держави.

Політична ситуація в Україні в перші роки незалежності залишалася напруженою. Президент Л. Кравчук проголосив програмні орієнтири своєї політики: забезпечення народові достатку, прав і свобод; побудову соціально спрямованої економіки, що передбачає необхідність глибоких економічних реформ; роздержавлення та приватизацію, забезпечення рівних умов господарювання всім його суб'єктам. Та ейфорія швидкого й кардинального розв'язання суспільно-економічних та політичних проблем швидко минула.

Передусім, не було вироблено чіткої концепції державотворення, що сконцентрувало б зусилля широких мас народу. За грудень 1991 – квітень 1994 рр. Верховна Рада України прийняла кількасот законів, але за відсутності концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися нежиттєздатними і не забезпеченими відповідними механізмами впровадження.

Верховна Рада претендувала на всю повноту влади в країні. Але з запровадженням посади Президента розпочався непростий, а почасти – болісний процес розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Державний апарат став давати збої у центрі й на місцях.

З метою оптимізації структури влади у червні 1991 р. Верховна Рада ухвалила концепцію нової Конституції.

Внутріполітичне життя України характеризували розбіжності між полярними політичними силами. Дискусії точилися з таких ключових питань, як ринкова чи планова, соціалістична економіка, незалежна Україна чи відродження Союзу і т. п. Усе це знижувало ефективність діяльності Верховної Ради, уряду, місцевих органів влади.

Непідготовлена лібералізація цін призвела до розвалу системи державного управління народним господарством, розриву економічних зв'язків, платіжної кризи, розкручування інфляційної спіралі, розбалансованості фінансово-кредитної системи, падіння виробництва, зубожіння населення.

На позачергових виборах президента України перемогу здобув Л. Кучма. З причин його перемоги необхідно почати розгляд наступного питання заняття. З 1994 по 2004 роки Президентом України був Л. Кучма. У цей період було завершено перший етап розбудови державного апарату. 28 червня 1996 р. Верховна Рада ухвалила Конституцію незалежної України. Восени 1996 р. в країні було запроваджено власну грошову одиницю (гривня). Успішну грошову реформу провів тодішній голова Національного банку України В. Ющенко.

Разом з тим внутрішньополітична ситуація в країні залишалася складною. Не було вироблено чіткої програми державотворення, а також цілісної програми переходу від планової, командно-адміністративної до ринкової економіки. Економічна криза в країні, обвальне падіння життєвого рівня народу створили реальну загрозу для незалежності. Вибори до Верховної Ради в 1994 і 1998 роках, вибори Президента в 1994 та 1999 років не зняли напруженість в українському суспільстві.

На рубежі ХХ-ХХІ ст. Україна опинилася перед необхідністю трансформації своєї політичної системи від командно-адміністративних, тоталітарних до демократичних принципів. Орієнтація на демократичний тип політичної системи проголошена в Конституції держави. У політичній сфері головними пріоритетами є утвердження принципів демократії, політичного плюралізму, забезпечення прав і свобод громадян, формування громадянського суспільства, поділ влади на виконавчу, законодавчу і судову, формування ефективної системи місцевого самоврядування.

В економічній сфері метою є створення ринкової соціально орієнтованої економіки, забезпечення реального плюралізму власності. Економічна модель України повинна відповідати світовим стандартам і робити країну конкурентоздатною на світовому ринку.

У духовному житті цей процес пов'язаний з відродженням українського народу, плюралізмом, гуманізацією життя, утвердженням невід'ємних прав і свобод людини.

Після виборів до Верховної Ради 2002 р. загострилося політичне протистояння між провідними силами на чолі з Л. Кучмою і національно-демократичним табором очолюваним В. Ющенко. Це протистояння досягло свого апогею на президентських виборах 2004 р., коли за найвищу посаду в

країні змагалися провладний висуванець В. Янукович і представник національно-демократичних сил В. Ющенко. Численні порушення виборчого процесу і виборчого права громадян з боку влади на користь свого ставленика, фальсифікація результатів народного волевиявлення спричинили в країні до «помаранчевої революції». Її наслідком стала перемога представника демократичних сил на президентських перегонах. Новим президентом України 2004 р. було обрано В. Ющенко.

Україна підтвердила відданість демократичним цінностям, заявила про незмінність курсу вступу до Світової Організації Торгівлі, НАТО та ЄС.

Наприкінці 2004 р. почався другий етап трансформації політичної системи держави та її управлінського апарату. Тоді Верховна Рада внесла зміни до діючої Конституції України. Україна з президентсько-парламентської перетворилася на парламентсько-президентську республіку. Політична реформа ще не завершена. Першими її наслідками стали розбалансування повноважень гілок влади, політична криза і напруга в суспільстві. Український народ очікує, коли керівництво держави нарешті визначиться зі стратегічними пріоритетами розвитку України як у внутрішній, так і у зовнішній сферах.

Список рекомендованої літератури

1. Алексеев Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох. – К., 2000.
2. Бойко О. Історія України. – К., 2002.
3. Горелов М., Моця О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005.
4. Горобець В., Чухліб Т. Незнайомі Клію. – К., 2002.
5. Горобець В., Чухліб Т. Незнайомі Клію. – К., 2004.
6. Греченко В.А. Історія України (короткий нарис). – Харків, 1996.
7. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992.
8. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11т., 12 кн. – К., 1991-1995.
9. Довідник з історії України. – К., 1996.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. Львів, 1991.
11. Ефименко О. Історія України та її народу. – К., 1992.
12. Історія держави і права України. Курс лекцій. – К., 1996.
13. Історія держави і права України. – Ч. 1–2. – К., 1996.
14. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996.
15. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн., – К., 1991-1992.
16. Історія українського козацтва: У 2 т., – К., 2006-2007.
17. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників. – Львів, 2006.
18. Лановик Б. Історія України. Навчальний посібник. – К., 2001.
19. Литвин В. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять. – К., 2006.
20. Магочій П. Історія України. – К., 2007.
21. Малик Я., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1995.
22. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ століття. – К., 1993.
23. Новітня історія України. – К., 2000.
24. Політична історія України / Під ред. проф. Танцюри В.І. – К., 2002.
25. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1992.
26. Рибалка І.К. Історія України: Ч. I-II. – Харків, 1995-1997.
27. Світлична В. Історія України. – К., 2005.
28. Семененко В.І. Історія України. – Харків, 2000.
29. Семененко В.І. Історія України. – Харків, 2007.
30. Слабошпицький М. З голосу нашої Клію. – К., 2000.
31. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1994.
32. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАЗВА	АДРЕСА	ОПИС
Інститут історії України НАНУ	http://history.org.ua/	Журнали, альманахи, збірники та монографії, видані інститутом: Український історичний журнал; Соціум; Проблеми історії України: факти, судження, пошуки; Україна в Центрально-Східній Європ; RUTHENICA; Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Укр.
Українська історична бібліотека	http://ukrhistory.narod.ru/	П. Толочко, Н. Яковенко, А. Капеллер, В. Липинський, М. Драгоманов та ін. Укр.
Козацтво XV-XXI ст.	http://cossackdom.com/	Документи, статті, монографії, рецензії, огляди, мапи, ілюстрації, бібліографію з історії. Укр., рос., англ.
Українські сторінки - історія національного руху України	http://ukrstor.com/	Наукові розвідки та документи. Історія окремих напрямків та регіонів національного руху України. Більше 40 діячів, пов'язаних з українським національним рухом - їх роботи та роботи про них. Історичні карти, бібліографія, посилання та ін.
Історія України	http://historyua.narod.ru/	Присвячено історії процесів денаціоналізації в Україні та українському національно-визвольному руху. Хронологічні таблиці, документи
Історія України	http://unitest.com/uahist/ http://uahistory.kiev.ua/	Михайло Грушевський, Ілюстрована Історія України, Орест Субтельний, Наталія

		Полонська-Василенко, Серія книг "Реабілітовані історією"
Галицька Україна	http://halychyna.ukrbiz.net/	Інформація етнографічного та історичного характеру про Галичину. Історичні карти, відомості про історичних особистостей, фольклор, місцеві діалекти, її зв'язок з іншими українськими землями і т. ін.
Помаранчева хвиля	http://www.orange-wave.narod.ru/	Присвячено історії Помаранчевої революції в Україні в листопаді-грудні 2004 р. Переважно фотоматеріали
Українська історія	http://www.ua-history.narod.ru/	Книги, статті, документи, карти з історії України. В. Анатонович, О. Апанович, М. Костомаров, А. Кюстін
Українська історія	http://ua-history.narod.ru/	Книги, статті та документи: Антонович Володимир. Про козацькі часи на Україні; Апанович Олена. Українсько-російський договір 1654 року; Костомаров Микола. Книга буття українського народу; Кюстін Адольф. Росія в 1839 році та ін.
Історія України	http://uahistory.narod.ru/	Короткий огляд історії України по періодах з найдавніших часів по ХХ ст.
Голодомор 1932-1933 років в Україні	http://www.human-culture.com/history/	Коротко розповідається про причини, хід та наслідки голодомору 1932-1933 рр. в Україні
Уроки історії: Голодомор 1932-33 гг.	http://golodomor.org.ua/	Створений за підтримки Міжнародного фонду „Україна 3000”. Добірка матеріалів про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні - статті, документи та

		фотоархів. Свідчення. Музеї. Пам'ятники. Посилання.
Голодомор в Україні 1932-1933	http://golodomor.ukrinform.com/	Добірка матеріалів про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні - статті та фотоархів. Посилання.
Голод в Україні	http://historywiz.com/ukrainefamine.htm	Мультимедійний посібник "Голод в Україні: геноцид". Фото.
Нариси історії України	http://history.franko.lviv.ua/	Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.; Грицак Я. Формування модерної української нації XIX-XX ст.; Довідник з історії України. В 3 т. (в форматі PDF).
ОУН-УПА: легенда спротиву	http://oun-upa.org.ua/ http://oun-upa.onestop.net/	Основна література з історії ОУН-УПА: монографії та статті, джерела, фотоматеріали та ін.
Історія дивізії "Галичина"	http://ssgalicia.onestop.net	Присвячено історії дивізії СС "Галичина". Книги, статті та документи, бібліографія, посилання. Мультимедійні документи: фотографії, уніформа, поштові марки, плакати та т.п., англ.-укр.
Степан Бандера	http://stepanbandera.org/	Степан Бандера життєпис, книги, статті самого С. Бандери та про нього
Радикальний український націоналізм	http://run.org.ua/	Статті з історії українського націоналізму
Історія українських збройних сил	http://ukrarmy.kiev.ua/ http://koza.kiev.ua/	Нарис історії української армії від давніх часів до сьогодення. Книги, статті, документи.
Українська армія	http://uarmy.ms.km.ua/	"Військово-історичний альманах"; Центральний музей збройних сил України та ін.

Історія українського війська	http://ordgeorg.boom.ru/	Коротка історія українського війська за середньовічну добу
Віртуальний музей ГУЛАГ(у)	http://www.gulag-museum.org.ua/	Фотоматеріали з історії ГУЛАГ(у). На 14.01.2006 на сайті представлено 320 експонатів (1058 зображень)
Битва за Дніпро. Звільнення Києва	http://bitva-za-dnepr.narod.ru/	На сайті містяться документальні фотографії та подробиці бойових дій, біографія маршалів та героїв Радянського Союзу, докладні карти бойових дій і т. ін., рос.
Князі, гетьмани, митрополити президенти та науковці	http://www.geocities.com/prysjan/in_40.html	Список правителів України (князі, гетьмани, метрополити, члени урядів) в VI-на поч. XX ст.

Навчальне видання

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
до підготовки практичних занять
з дисципліни

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

(для студентів денної і заочної форм навчання освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр за галуззю знань 0507 – «Електротехніка та електромеханіка» напряму підготовки 6.050701 – «Електротехніка та електротехнології»)

Укладачі: **ЯЦЮК** Микола Володимирович,
ЖВАНКО Любов Миколаївна

Відповідальний за випуск: *О. Л. Рябченко*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *М. В. Яцюк*

План 2013, поз. 192М

Підп. до друку 01.03.2013

Друк на різнографі.

Зам. №

Формат 60 x 84/16

Ум. друк. арк. 6,1

Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювачі
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова
вул. Революції, 12, Харків, 61002
Електронна адреса: rektorat@ksame.kharkov.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 4064 від 12.05.2011р.